

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№46
(17534)

2008 чылдың
МАЙ 1,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Бөгүн Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы БОТТУГ ДУЗА БОЛЗА, АЖЫЛДААР АРГА-ДУРЖУЛГА БАР

Бо хүннерде "Кызылдың теплица комбинаты" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези шак ындыг бүдүрүлгелериниң санынче кирип турар, чүге дизе республиканың чамдык ажил-агыйларынга, бүдүрүлгелеринге деңнээрге, комбинат шуут буурап, ора-сомазы чок кылдыр оорлаттынып, үптеттимээн. Берге үелерде комбинаттың ажилдакчылары хол салдынып, ажилын кагбааннар, чүгле харын бар дериг-херекселдер, ногаа өстүрер теплицалар эргижирээн болгаш ооң бүдүрген продукциязының хемчээли оранчок кызырылган дээрден башка, оларның бүдүн чыл дургузунда өстүрүп ажааган, витаминнер-биле элбек ногааларын улуг-биче чон эвээш-даа болза, чиир чеминге амдыгаа дээр ажыглап турар.

(Бүдүрүлгениң ажил-ижиниң дугайында репортажы 3-кү арындан номчуур силер).

Чазак Даргазының ажил-албаны

ХЕРЕКТИГ, ЭКИ ШЫНАРЛЫГ, ЧИЖИЛГЕЛИГ ПРОДУКЦИЯНЫ БУДУРЕР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол ажил-албанының аайы-биле Улуг-Хем кожуунга апрель 29-та баргаш, биче болгаш ортумак бизнеске хамааржыр бүдүрүлгелериниң ажил-чорудулгазы-биле танышкан.

Хайыракан сумузунуң чугай өрттедир «Онзулак» кызыгаарлаттынган харысгалыг ниитилелдин ажилы-биле баштай танышкан. Бүдүрүлгениң удуртукчузу Ульяна Түлүш чугай өрттедир чер ажилдап эгелээнинден бээр он чыл болганын, бо үениң дургузунда чоннуң херегелин багай эвес хандырганын, чугай өрттедир берге ажилды доктаамал хол-биле кылып, элээн бергелерге таваржып келгенин, чугай дажы алыр хаяны буза тепсиринге кым-даа дуза чедирбээнин, машина, дериг-херекселдер эргижирээнин, амгы үеде 18 кижии ээлчег-биле багай эвес ажилдап турарын чугаалаан. Чазак Даргазы бүдүрүлгениң ажил-чорудулгазының байдалын таныш-

каш, анализин кылгаш, бо чугула херектиг бүдүрүлгеге бүгү талалыг деткимчени көргүзөр, дузаны чедирер деп санааш, чугай бүдүрер дериг-херекселдерни чаартырын өөренип көөрүн ТР-ниң Тудуг яамызынга дааскан, ажил-чорудулгазын экижидери-биле чиигелделиг чээли бээрин, чугай дажы алыр хаяны буза тепсиринге дуза чедирерин чугаалажырын саналдаан. Мону чоокку үеде шитпирлээрин дугурушкан. Чугай өрттедир бүдүрүлгениң ажилчыннарының ажил-ижи, амыдыралы-биле база танышкан.

Ооң соонда Чазак Даргазы Шагаан-Арыг хоорайда «Улуг-Хем» көдээ ажил-агый хереклекчилер кооперативиниң сүт цегинге

баргаш, сүттү арыглаар, хаптап савалаар, сметана кылыр амгы үениң технологиязының ажилы-биле танышкан. Кооперативтин удуртукчузу Х.С.Ховалыг цехтин ажил-чорудулгазын Даргага тайылбырлап берген. Цехтин дериг-херекселдерин бир миллион ажыг рубль-биле садып алгаш, эптеп тургускан, ам ажилдап эгелээн. Чаа технологияның шенелде ажил-чорудулгазы доостурга, сүт продуктуларын бүдүрерин көвүдедир, цехти сүт-биле хандырап сайгарлыкчылар-биле дугуржуп алган. Шолбан Кара-оол цехте ам-даа чедир кылыр чүүлдериниң барын чугаалааш, оларны кыска хуусаада эдип алгаш, чонга чугула херектиг эки шынарлыг продукцияларны бүдүрүп бээри кол айтырыг деп санаан.

Минералдыг суг савалап кударынга белеткеп турар «Тидроотехник» кызыгаарлаттынган харысгалыг бүдүрүлгеге Чазак Даргазы баргаш, ажил кайы хире чоруп турарын көргөн. Суг кудар дериг-херекселдерни салып белеткээн-даа болза, электри чырыының, сугну кайыын алырының айтырыглары ам-даа чедир шитпирлеттимээн кончук оожум темп-биле ажилдап турар болган. Бүдүрүлгениң удуртулгазы четпес ажилдап келгенин Шолбан Кара-оол чеме-лээш, бүдүрүлгени ажылгалга кирир күзелдиг болза, ажилды дүрген чорудар даалганы берген.

Чазак Даргазы ооң соонда Тыва Республиканың Чазааның үнүүшкүннүг хуралын эрттирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

Тываның тугун 7 диптин эң бедиктеринге киискидер

Бүдүн делегейде билдингир альпинистер аразында "7 дагның шыпшык бажы" деп билдингир болгаш алдарлыг төлевилел Тыва-да база моорлап келген. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолга "Тываның тугун делегей диптериниң эң бедик шыпшыктарына киискидери" төлевилелди чоокта чаа бараалгаткан. Ук төлевилелдин автору – чогаалчы, альпинист Маадыр-оол Ховалыг. Чазак Даргазы төлевилел-биле улуг сонургал-биле танышкан болгаш изин-биле деткээн.

Спорттун даглар баштарыне шуткуп үнер альпинизм хевири Тыва-да чаа-ла тыптып келген болгаш ук төлевилел чонга улуг-дыка билдинмес. Памир дааның бажынче 2006 чылда үнүп турган экспедицияның кежигүннери тыва альпинистер республиканың тугун делегей диптериниң эң бедик шыпшыктарына киискидери-биле Европаның — Эльбрус (5642 м.), Сонгу Американың — Мак-Кинли (6193

м.), Мурнуу Американың — Аконгауа (6962 м.), Африканың — Килиманджаро (5895 м.), Азияның — Эверест (8848 м.), Антарктиданың — Винсоннуң калбак баштыг дагларына (4897 м.), Австралияның — Косцюшко (2228 м.) дагларынын баштарыне үнгеш, Тываның тугун ол бедиктерге азып каар уjurлуг. Төлевилелдин төнчүзү 2014 чылда найысылал Кызылдың 100 харлаанынга, Россияның составынче киргени-биле 70 чыл оюнга болгаш Сочиге болур Олимпиаданың ажыдышкынынга тураскаадыр бодал-биле боттандырып, эчизинге чедирер. Төлевилелди деткиир кижилерни амдыгааштан эгелеп дилеп эгелээр. 7 туктарның баштайгызын бо чайын национал байырлал «Наадым-2008»-ке чедир тургузар. Төлевилелдин эң кол сорулгазы — туктарны киискидериниң эң эгезин Тывадан, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Кара-оолдун холундан тукту алыр.

Чаңгыс абзац-биле

Аныяк өг-бүле клуву

Апрель 29-та Эрзин суурда «Аныяк өг-бүлениң» клуву ажитынган. Мындыг чергелиг клубтарның ажилына РФ-тин Элээрлер ниитилелиниң ТР-де салбырының даргазы Н.Б.Тыртык-Кара, Кызылда наркодиспансериниң, СПИД төвүнүн, улусчу эмнээшкиниң тускай мергежилдиглери-биле боттуг дузаны доктаамал көргүзүп турар.

Келир үениң инженерлери тиилээн

Эрткен дыштаныр хүннерде

ТываКУ-нун факультеттериниң аразына чиик атлетикага маргылдаа болган. Чидиг демиселге эрткен ол маргылдаага политехниктиг факультеттин студентилери шылгараан.

Чыыш эрткен

Кызылдың 2 дугаар школазының баазазына республиканың школаларының социал-психологтук албанының «Ада-иелерге, өг-бүлеге дуза» деп темалыг чыыжы болуп эрткен.

Бистиң корр.

БОТТУГ ДУЗА БОЛЗА, АЖЫЛДААР АРГА-ДУРЖУЛГА БАР

Чурт иштинде янзы-бүрү төлөвилелдерниң, мурнады хөгжүдөр программаларның шалыпкын ажылдап эгелээнин бадыткап турар федералдыг дотацияларның ачызы-биле чамдык ажыл-агыйлар болгаш бүдүрүлгелер катап тургустунуп турарын көрүп тур бис. Хоозурап, буурап дүшкен бүдүрүлгелерни федералдыг болгаш республиканың бюджеттеринче кирип, катап тургузар хемчеглерни ап эгелей бергени өөрүнчүг. Ылаңгыя көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем адырынга хамааржыр бүдүрүлгө черлеринге күрүнө шаа-биле деткимчени көргүзүп турары чөптүг болгаш шын. Чежеге чедир соңгаартан аш-чемни аар өртекке кирип сөөртүр бис, боттарывыстың кылып, бүдүрүп болгаш ону болбаазырадыпкы дег эът, сүттен аңгыда ногаа аймаан бүдүн чыл дургузунда өстүрүп шыдаар турган болгай бис. Ынчангаш оларны бүдүрүп, болбаазырадыр бүдүрүлгелерни катап тургузар үе келген.

Күрүнөдөн алган акша-хөрөңги-биле бут кырынга тургаш, продукцияны кылгаш, ону сайгаргаш, оон үнген акшалар-биле өреширени төлөп, а артканы-биле

чыл дургузунда өстүрүп ажааган, витаминнер-биле элбек ногааларын улуг-биче чон эвээш-даа болза, чиир чеминге амдыгаа дээр ажыглап турар.

Комбинатты 8-9 чыл дургузун-

кээрге, чылыг, чырыын кошкаш, кидин түлүк ажылдап эгелээнер. А арткан девирилери шыптынмаан. 24 теплицаларга чазын морковь, свекла, капуста, баклажан, перец, картофельди тарааш, күзүн дүжүдүн чыл санында-ла ап турарын Алефтина Каадыр-ооловна чугаалады. 4-5 чыл бурунгаар 6 теплица орнунга 10 теплицаны ажылгалче кирир кылдыр чогааткан бизнес-план бар, ону боттандыраарда херек акша-хөрөңгини "Россельхозбанкыдан" чээли алыр документи-лерин белеткеп алган. Оларны чаартып, ажылгалче кирирде, күрүнөдөн 86 миллион рубль херек. Корпустарның эң-не баштай доурак-хөргүнүн чаартыр, бир корпуска-ла 120 тонна хөргүн

нуг чаа одалга черин тудары. Чүге дизе чүгле чылыг дээш ук бүдүрүлгө орта ажылдавайн тургаш-ла, чыл санында-ла 2 миллион ажыг (!!!) рубльди ЧЭТ-ке төлээр ужурга таваржып турар. Ындыг карылгалыг турда, кандыг-даа орулга дугайында чугаалаан херээ-даа чок. +22-24 чылыг температурага өзүп, дүжүдүн бээр үнүштер кыштың чыккылама соок үелеринде ЧЭТ-тен температурасы +10-12 градус келген чылыынга доңуп-дожап, өлүп хорап, дүжүт бербейн баар ужуру ында. Оон мурнунда электри күжү дээш күрүнөдөн дотация акшазы ап турган, ам бо үеде ыңдыг чүве чок, ыңчалза-даа чок дээш кайын анаа олурар деп, шупту бар-чок аргаларны тывар

улаштыр сайзырап шыдаптар күрүнениң-даа, хуу-даа ажыл-агыйларга, бүдүрүлгелерге деткимчени көргүзүп турары эки-дир. Ону чүгле амгы үениң удуртулгазы чаа ажыл-агыйжы, инновациялыг аргалар болгаш чаа технологиялар-биле чижилгени (конкуренцияны) эртип шыдаар аргалыг болгаш ажык-кончаалыг ажылдап өөрени берген бүдүрүлгелер алыр деп билдинип эгелээн.

Бо хуннерде "Кызылдың теплица комбинаты" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези шак ыңдыг бүдүрүлгелерниң санынче кирип турар, чүге дизе республиканың чамдык ажыл-агыйларынга, бүдүрүлгелеринге деңнээрге, комбинат шуут буурап, ора-сомазы чок кылдыр оорлаттынып, үптөттинмээн. Берге үелерде комбинаттың ажылдакчылары хол салдынып, ажылын кагбааннар, чүгле харын бар дериг-херекселдер, ногаа өстүрер теплицалар эржижирээн болгаш оң бүдүрген продукциязының хем-чээли оранчок кызырылган дээрден башка, оларның бүдүн

да удуртуп келген Алефтина Каадыр-ооловна Ондар боду ук бүдүрүлгө черинге баштай юристеп, тодаргайлаарга арбитражтыг удуртукчу болуп ажылдап эгелээш, бо үеге чедир оон директору бооп ажылдап чоруур. Ынчангаш оон удуртуп турар бүдүрүлгезинге барып, теплица комбинаты амгы үеде кайы хире амыдырап, ажылдап турарын болгаш оон келир үеде планнарының дугайында сонугаан мен.

Комбинатта бо хуннерде дээвирилери шилдер-биле дуглаан, а чамдык көзенектерин целлофан-биле шуглаан 6 корпус ажылдап турар. Аңаа бүдүн чыл дургузунда огурецтерниң, помидорларның болгаш чемге чаагай амдан кирир зелень аймааның (укроп, чеснок, лук, салат, петрушка, кориандр, сельдерей дээш, оон-даа өскелер хамааржыр) ийи-үш улай дүжүттү берип шыдаар арга-дуржулга бар. Бо чылгы соок кыштың уржуундан ук корпусстарның батареяларындан суун төккөш, хаап каапкан турган. Чылыг хуннер чоокшулап

херегин дарга чугаалады. Тускай компьютержиткен дамдылаар сугарылга болгаш чемишчидилге (капельный полив) системазын садып алгаш, ону ажыглаар күзел барын Алефтина Каадыр-ооловна чугаалааш: "Даштыкы нарын система-ларга каяа күш чедер ийик бис, эң чиик өртектег Россияның бүдүрген системазын садып, оон-биле дериин планнап турар бис" — диди. Үстүнде адааны акшаларны бериптер арга тыптып келзе, корпусстарны шилдээш, одалга системазының батареяларын чаартып, чаа хоорзалар-биле дернир, тускай минералдыг чемишчидилгелерни, ажылга херек дериглерни садар. Аныяк директорнун күзели — теплица девискээринге автоном-

апаар, эвээш-биче орулга кирир ажылдарны кылгаш, оон үнген акшаларның шаа-биле санажып турарлар. Бот-сайгарлыкчыларның чагыглары езугаар шөлге тарыыр рассадаларны тарып, оларны черге олуртурунга чедир өстүрүп бээр. Бүдүрүлгө бо хуннерде 3 бюджет организациялары-биле (республиканың лицей, күрүнө лицей болгаш 4 дугаар уруглар сады) керээ чарып алгаш, ажылдап турар болду. Хоорайның 39, 40 дугаарлыг садыгларда комбинаттың четкилери ажылдап, хоорай чурттакчыларын боттарының шынарлыг продукциязы-биле хандырып турар дуржулга бар. Рыноктуг үеде адааннажылганы кайы хире ажып эртип турарын сонугу-

гаарымга, бюджет организацияларын хандыраар тендер садыглажышкыннарга тиелеп үнмейн баарын Алефтина Каадыр-ооловна чугаалай-дыр. Организациялар болгаш бот-сайгарлыкчы садыгчылар ногааларның өртээнге таарзынмайн баар таварылгалар бо-ла таваржыр. Ынчалзажок теплицаның продукциязы соңгаартан келген ногаа аймаандан чиик өртээ-биле ылгалып турар, чүге дизе олар колдуунда республика иштинде ногаалар рыногун, садыгларны ногаалар-биле бүрүнү-биле хандырып турар болгаш оон-даа улай шак ыңчаар ажылдаар сорулганы салып алганнар. Ол ыш-каш хуу чурттакчылар олардан капуста, помидор, перец болгаш баклажан рассадаларын чиик өртекке чылдың-на садып ап турарын ол дыңнатты. Ам-даа болза рассадаларның кандыызы-даа бар, рассада тарып, оларның-биле ажаанзыраар күзели чок кижилер белен өстүрүп, доруктуруп каан ногаа өзүм-нерин чиик өртекке садып ал болур.

Комбинатта бо хуннерде 28 кижик ажылдап турар. Оларның ай санында ап олурар шалыңы база эде санап, өстүрүп каанын болгаш ам-даа дуржулгалыг ногаажылар херек дээрзин директор дыңнатты. Ай санында 6-8 муң рубльди олар ап турарлар. Бүдүрген продукциязын эки саарар болза, шаңнал акшаларны база тыпсыр. Ынчангаш ажылдаар күзелдиглер ынаар ажыл айтырып баар болза, оларны хүлээп алыр магадылал бар. Ажыл чок кижиниң ажылдаар изиг күзелинден аңгыда, арага-дарыга сунду чогу, ажылгыр болгаш ажылга харысалгалыг болуру албан.

Хөй түңнүг дузаламчы акшаларны, чээлини ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы келир чылын аазаанын Алефтина Каадыр-ооловна чугаалады. Амдыызында акшалар куш фабриказынче чоруп турарын барымдаалааш, келир үеде кылыр улуг ажылдарга белеткенип, эвээш-биче продукциязын комбинат бүдүрбүшаан хевээр. Бо чылын 70-80 тонна ногаа аймаан бүдүрер сорулганы ажылдакчылар салган. 100-150 тонна ногааны шыгжаар улуг погреб-шыгжамыр бар, оон хос черлерин түр када көлөзилеп, арендага база берип турар болду.

Шынап-ла, бо бүдүрүлгеге бичи-ле деткимчени чедириптер арга тургустунуп келзе, күрүнө оон чээли кылдыр берген акша-хөрөңгини эгидип алыр магадылал бар. Эки үелерде 500 тонна ажыр дүжүт ап турган бүдүрүлгө чаа технологияларның ачызы-биле оон-даа хөй дүжүттү ап болур. Бизнес-план езугаар безин садып алыр деп турар хөргүннү бойдустан бүткен эвес, а кылымал болур дээрке кижик кайгаар. Алефтина Каадыр-ооловна бодунун хүлээнип алган бүдүрүлгезиниң ажылын ыяк билир болгаш чеже-даа бергелер турза, чажам дивейн, бодунун күш-ажылчы тура-соруу-биле ажылдакчыларын хаара тудуп, эвээш-биче орулгалыг ажылдап шыдаар дээрзин оон ажылдакчылары бадыткап турдулар.

Карим МОНГУШ.

Авторнун тырттырган чуруктары.

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДЫ ТУРГУЗАР

Республиканың Хереглекчилер ниитилелдеринин төлээлекчилеринин 85-ки ниити хуралына, эрткен беш чылда хереглекчилер кооперациязының кылып чоруткан ажылының кол угланышкынын тодараткан болгаш көдээ чурттакчы чоннуң, хуучуларның соңуургалын камгалаарын күштелдиреринче, кооперативтин чаңгыс демниг чоруун быжыглаарынче, чурттакчы чонну ажилга хаара тударынче, социал хүлээлгени калбартырынче ооң ажил-чорудулгазын угландырганым демдеглээн. Эрткен беш чылдың кол түннели болза, хереглекчилер кооперациязының чаңгыс аай система кылдыр камгалаттынып артканы болур. Сөөлгү үш чылда ажил-агый болгаш саң-хөө ажил-чорудулгазын карылга чок чорудуп келген, сандыгларның, бүдүрүлгелеринин, хөй-ниитинин чөмөнниг черлеринин ажил-чорудулгазының хөмчээли чылдың-на өзүп орар.

2007 чылда каттышкан ажил-чорудулганың хөмчээли 412,4 млн. рубль болган, 2003 чыл-биле деңнээрге 1,5 катап өскөн. Эрткен чылын үүрмектеп садар бараан болгаш хөй-ниитинин чөмөнниг черлеринин саарылгазы 279,4 млн. рубль болган, 2006 чыл-биле деңнээрге, 121,2 хуу өскөн. 2007 чылдың баш удур берген планын 114,3 хуу күүсеткен.

Чадаананың болгаш Кызылдың хоорполары, Эрзин болгаш Тере-Хөлдүн кожполары үүрмектеп садар бараан саарылгазын чылдың-на 16 хуудан 44 хуу чедир өстүрүп турар. Үүрмектеп садар бараан саарылгазында өзүлдени колдуунда аш-чемге хамаарышпас барааннарның өзүлдөзүндөн че-

«Россияның хереглекчилер кооперациязының хөгжүлдөзүгө салышкыны дээш» РФ-тин Төп Эвилелинин орден-биле шаңнаткан хоочун кооперация ажилдакчылары.

дип алдынган. Беш чылда ооң саарылгазы 49 хуу өскөн. Мебельди болгаш амыдыралдың нарын техниказын садары ийи катап, тудуг материалдарын болгаш ажил-агый барааннарын садары үш катап өскөн. Ынчалза-даа кооперация системазында идик-хеп, уругларга мебель, тудуг материалдарын садар талазы-биле тускай-жыттыг садыглар кончуг эвээш болуп турар. Көдээ чурттакчыларга ном садарынче кичээгейни угландырбайн турар, чүгле үш кооператив организацияларында ном садар килдистер ажилдап турар.

Ниитизи-биле системада бараанни чээлиге садары 2,5 катап көвүдээн. Чээлиге аш-чемге хамаарышпас барааннарның 1 хуу-зун сайгарып турар, ол үеде Чадаана хоорпозу ол көргүзүгүн 16,5

хуу чедирген. Эрткен чылын Чадаана хоорпозу бараанни мөөңү-биле садарын болгаш сайгарарын 12,6 млн. рубльге организастан. Бо хүнде кооперация системазында бараанни мөөңү-биле садарын чорудуп турар чаңгыс организация болуп турар.

2007 чылда хөй-ниитинин чөмөнниг черлеринин саарылгазы 29,1 млн. рубль болган, эрткен беш чылда 1,8 катап өскөн. Бо адыр Чадаана хоорпозунда, «Бараанни мөөңү-биле садар рынок» КХЭ, Каа-Хем кожпозунда дыка хөгжүп орар. Ынчалза-даа Мугур-Аксы сельпозунда, Бай-Тайга кожпозунда ооң хөмчээли кызырылган, а дөрт организацияларда ол адыр ажил-чорудулгазын соксаткан.

Кооперация системазында амыдырал хандырылганың ачы-

дузазы туруп, хөгжүп кел чыдар. Эрткен чылын 3,9 млн. рубльге ачы-дузаны чедирген. Ол дээрге эрткен чылга деңнээрге, 2 катап өскөн. Ачы-дузаны эң-не чиик тарифтерге чедирип турар болгаш чамдык ачы-дузаны халаска чедирип турар. Ооң-биле чергелештир төлевирлиг ачы-дузаның хөмчээли өскөн. Амгы үеде кооперация организациялары 50 ажыг аңгы-аңгы хевирлеринин төлевирлиг ачы-дузанын чурттакчы чонга чедирип турар. Эрткен чылын 43 млн. рубльге төлевирлиг ачы-дузаны чедирген, 2003 чыл-биле деңнээрге, 3 катап өскөн.

Кооператив үлөтпүрүндө байдал чаңгыс талалыг эвес. 2007 чылда 59,1 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн, 2006 чыл-биле деңнээрге, ооң хөмчээли 111,7 хуу өскөн, а беш чылда 19,4 хуу өскөн

болуп турар. Кондитер кылыгларын болгаш ногаадан консервалар кылып бүдүрерин база өстүргөн.

Республиканың Хереглекчилер ниитилелдеринин саң-хөө байдалы турум болуп турар. Эрткен чылын ниитизи-биле 2 млн. рубльдин орулгазын алган. Колдуу шупту организациялар орулгалыг ажилдап турар. Кооперация организацияларының үштүн ийизинде бодунуң сайгарлыр акша-хөреңгизи бар. Ажил-агыйның ажил-чорудулгазынга 3 млн. рубльдин чээлигин алган, 2006 чыл-биле деңнээрге, ийи катап эвээш болуп турар.

Хереглекчилер кооперациязынга үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Россияның хереглекчилер кооперациязының хөгжүлдөзүгө салышкыны дээш» РФ-тин Төп Эвилелинин орден-биле З.А. Шишгина, Ч.К. Айыр-Санаа, Р.Д. Деге, А.А. Донгак, А.К. Ооржак, Н.В. Абруцкий, Р.Н. Борисов, А.Н.-С. Ондар, З.С. Допчут, В.Ч. Ооржак олар шаңнатканнар.

Республиканың Хереглекчилер ниитилелдеринин төлээлекчилер хуралына, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы, хоочун кооперация ажилдакчызы Х.Д. Монгуш киржип, бо хүнде кооперация ажилдакчыларының мурнунда салдынып турар сорулгаларга дүүштүр тодаргай саналын киирген.

Сергей ХЕРТЕК.

Ай-кыс Маспик-оолдуң тырттырган чуруу.

Часкы хову ажилдарына белеткел

ӨРТЕК ӨСКӨН ДЭЭШ ОЛУРАР ЭВЕС

Бир эвес ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының планнап турары-биле алыр чүве болза, бо чылын чаштырар уjurлуг тараа культураларының үрезинин республикаже киир сөөртүрүн даарта, апрель 30-де, доозар уjurлуг. Тарылга кампаниязының бетинде бо чугула ажилды үезинде доозары-биле 24 чүкь автомашиназын («КамАЗ» тарны) хаара туткан. Республиканың көдээ бүдүрүлгө черлери тараа үрезиннерин Красноярск крайның «Журагино» дуржулга-бүдүрүлгө ажил-агыйындан сөөртүп турар.

Бо чылын республикага тараа культураларының 3375 тонна үрезини херек. Чылдан чылче үрезинни таптыг шыгжап ап шыда-вазывыстан, бо айтырыг час келирге-ле, катап-ла чиди-биле тургустунуп келир. Тараага республиканың бодунуң үрезинин тургузар чаагай сорулга амдыгаа чедир долузу-биле боттанып чадап каан.

Чогум эрткен чылын күскү дүжүттен тараага республиканың тускай үрезин фондузун тургузарын яамы оралдашкан, ынчалза-даа каандашкынның чай бодунуң «эдилгелерин» киирген. Кожууннар удуртукчулары база ол ажилды шоолуг-ла херекке албан. Түннелинде мурнунда чылдарда ыш-каш, соңгаарта черлерден үрезинни катап-ла бо хүннерде республикаже киир сөөртүп эгелээн, а үрезин өртээ, ол чеже-даа эрткен чылдың тараазы болза, дөмөй-ле өскөн. Ам артында ийи катап!

Чижээ, Тываже бөгүн киир сөөрткен бир тонна тараа үрезининин өртээ орук чарыгдалдары-биле 13 муң рубль болуп турар.

Ийи неделя бурунгаар республиканың ажил-агыйларында 1013 тонна тараа үрезини бар болган. Ол бо чылгы хереглелдин чүгле 30 хуузу-дур. Ынчалза-даа көдээ ажил-агыйның специалистери немей садып алыр үрезинин дузазы-биле бо чылгы сорулганы – 23,5 муң тонна тарааны 18,7 муңга черле өстүрүп ап шыдаптарынга идегеп турарлар, чүгле харын мурнунда чылдарда ыш-каш, күрүнениң улуг деткимчези-биле. Бо часкы кампанияның түн-

нелдерин күскү үе азы улам тодаргайлаарга, ажаап алган дүжүт көргүзе бээр. Агаар синоптиктеринин амгы баш удур санаашкыны-биле алырга, бо чай база эрткен чылгы дег каандашкынның болур. 20-30 чылдар бурунгаар ыш-каш, улуг өл-шөк дүшпестээн республика-дыр.

Ындыг турбуже, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы (сайыды В.И. Ендан) көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин катап-ла деткип, ажил-агыйларда бар тараа үрезинеринге немей ам-даа 2362 тоннаны садып алыр керээни чарып алган. Аңаа эвээш эвес, 25,2 миллион рубль чарыгдаттынар. Күзүн

дүжүт ажаалдазының соонда, үрезинге болгаш малга чем кылдыр арттырар тараадан аңгыда, аш-чем тараазындан 3250 тонна рыноктан чиик өртектиг далганны тырттарын яамы планнап турар. Бо сорулга арай дадагалзаныч. Кажан аш-чем өртээ чиигеп турганын, көргөн бис?

Шыны-биле алыр болза, республикада көдээ ажил-агый техниказы дыка эргижирээн. Оларның барык хөй кезинин 15-20 чыл бурунгаар саткан. Ынчангаш бо бүгү херекселдерни дарый чаа техникага солууру негеттинип турар, ынчалза-даа аңаа база хөй чарыгдал үнер. Лизинг-биле көдээ ажил-агый техниказы берип турар черлерге республиканың өрези он-он миллион рубль чедип турар. Ындыг турбуже, эрги техниканың септелгези черле чүгээр. Чижээ, бүгү бар саялаларның 80 хуузу, андазыннарның 70 хуузу болгаш культиваторларның 84 хуузу часкы хову ажилдарына белен. Машина-трактор парыгында байдал база берге-даа болза, чогум часкы кампанияны оларның-биле чорудуп болурунун аргазы бар.

Республика бо чылын 10 муң гектар черниң суггарылгазын хандырап сорулгалыг. Оларның септелгезинге федералдыг бюджеттен бо чылын 19,5 миллион рубль, а республика бюджетин-

ден 6,0 миллион рубль көрдүнгөн. Бо дээрге бистин ыш-каш республикага багай эвес акша-төгөрик. Ол суггарылга системаларын катап чартырынга деткимче болуру чугаажок. Бо чылын көрдүнгөн акша-хөреңгини Алаштын, Кызылдың, Мергенниң, Хемчиктин, Шык-Арыгның болгаш Шуйнуң суггарылга системаларына шингээдир. Оларга техника, дериг-херексел садып алырынга 4,5 миллион рубльди федералдыг төп көрүп турар.

Тараа культураларының тарылгазын май айның төңчүзүндө доозар сорулга салдынган.

Картофель болгаш ногаа аймаанга үрезиннер база республикада дыка чедишлес. Ынчалза-даа ону колдуу чурттакчылар олуртуп, өстүрүп турар болгаш, бо айтырыгларны олар боттары шийтпирлеп чаңчыга берген. Күрүнениң талазындан дуза турбайн канчаар, ылаңгыя социал байдалы берге, чединмес өг-бүлелерге. Ооң шийтпирлээшкени мурнунда чылдарда-ла ажилдап кылдынган.

Бистинг көрр.

ЧУРУКТА: Чеди-Хөл кожуунуң Элегес сумузунда хуу дузалал ажил-агыйлыг Алдын-оол Кыргыс часкы тарылгага белеткенип, тракторун септеп алган.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Бай-Тайгадан
медээлер

ОНЗАГАЙ КОЛЛЕГИЯ

Бай-Тайга кожуун ча-
гыргазының хуралдаар
залына онзагай коллегия
хуралы болуп эрткен.

Аңаа коллегия кежигүннери,
килдис удуртукчулары, суму ча-
гыргаларының даргалары эрткен
коллегияның шиитпирин езугаар
шупту тыва национал хептерин
кедип алгаш чедип келген болду.
Аян-шинчи кирген, арын-шырайын
хүлүмзүрүг чайнаан удуртукчу-
ларның хей-аьды бедик ораарын
көөрге, магаданчыг.

Хуралды Бай-Тайга кожуун
чагыргазының даргазы М.С.Мон-
гуш ажытты. Хүн айтыры – тыва
национал хеп дугайында. «Тыва
идик-хепти даарап, шеверлээриниң
уран аргалары болгаш ону үениң
дөрт ээлчээнде таарыштыр кедер-
и» деп, илеткелди кожуунда хе-
рээженнер ажылының удуртук-
чузу С.И.Самбий-оол кылган. «Ки-
жиниң кадыкшылынга тыва хептин
ужур-дузаның дугайында илет-
келди кожуунуң төп эмнелгезиниң
кол эмчизи Э.К.Хертек кылган.
Илеткелдер талазы-биле санал-
онал бергеннер арбын болган.

Түннелинде коллегия хуралы-
ның шиитпиринге дараазында
чүүлдерни кириген: тыва идик-хеп
даарап турар ус-шеверлериниң
арга-дуржулганын суму бүрүзүңге
өөредилге семинарларны эртти-
рип тургаш непередир, ажылчын
тыва идик-хепти чогаадып кылыр,
ус-шевер даараныкчылар ара-
зынга кожуун чергелиг мөөрейни
эрттирер, чаа модельдерни чон
ортузунга суртаалдап көргүзөр.
Бай-тайгажыларның бо эгелээш-
кинин кожуун, сумулар үлегерге
алыр боор дээрзинге идегел улуг.

«БУРУНГУНУҢ КЫЙГЫЗЫ»

Тыва Республиканың
национал оркестри «Бу-
рунгуңуң кыйгызы» деп
солун концертин Бай-Тай-
га кожуунуң төвү Тээли
суурнуң чурттакчыларын-
га бараалгаткан.

Тыва Республиканың уран
чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы,
оркестриниң уран чүүл удуртукчузу
Аяна Монгуштуң дирижерлааны-
биле Владимир Токаның «Аныяк-
тар» деп хөгжүм чогаалы-биле
концерт ажыттыган. Концертке
бистиң бурунгуларының амгы
үеде уттундуруп бар чыдар ырла-
рын күүсеткенин көрүкчүлөр улуг
сонуургал-биле дыңнаан. Сура-
лыг ыраажы Андрей Монгуш «Бай-
ла-Тайгам» деп ырыны күүседирге,
залга органнар демниң адыш час-
каашкыннары-биле уткуп үдээн.
Республикада болгаш даштыкыда
алдаржаан «Тыва кызы» ан-
самблдин артизи, Бай-Тайга кызы
Айлаңмаа Дамыраңның сыгыт-
хөөмейин чаңгыс чер-чурттуглары
магадал дыңнаан. Шон Патриктин
«Чоруп шыдаас мен» деп ырыны
тыва дылга арыг ырлаанын чон кай-
гаан. Тываның Улустуң хөөмейжи-
лери Андрей Монгуш, Игорь Көш-
кендей, Бады-Доржу Ондар кон-
церттин езулуг каастакчылары
болганын демдеглевес аргажок.
Солун оюн-көргүзүү дээш ар-
тистеривиске улуу-биле четтир-
двис.

Көк-оол САЛЧАК.

Тээли суур.

ТЫВА НАЦИОНАЛ ОРКЕСТР – ЧОРГААРАЛЫВЫС

Тыва Республиканың Культура болгаш информация
политиказының яамызының тыва национал оркестри
тургустунганын бээр беш чыл болган. Ол тыва хөгжүм уран
чүүлүнүң талазы-биле билигиг, талантылыг, мергежилдиг
артистер-биле четчелеттинген. Олар тыва национал хөгжүм
херекселдеринге ойнаар, ырлаар, хөөмейлээр, сыгыртыр,
каргыраалаар, ырлар сөстери, оларның аялгаларын чогаадыр
кончуг талантылыг аныяктар болуп турар. Тыва национал
хөгжүмнү шиңгээдип алыр, ойнаар, чон ортузунга непередир
болгаш суртаалдаар талазы-биле эвээш эвес ажыл-херекти
оркестриниң артистери кылгаш, көрүкчүлериң макталын чаалап
алганнар. Республикадан дашкаар болган улуг хемчээлдиг
көрүлделерге, конкурстарга каш удаа киришкен. Маңаа чүгле
ийи чижекти кирип көрей. 2006 чылда Улан-Удэ хоорайга
болган конкурска Гран-при бедик шаңналды алган. 2007 чылда
Россияның улустарының национал хөгжүм херекселдериниң
оркестрлериниң болгаш ансамбльдериниң I Бүгү-россия
фестиваль-конкурузунуң түңнелинге Москвага киришкеш, оң
лауреады болган, ынчангаш Россияда тергиннерниң санынга
тыва национал оркестр кирген болгай.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол оркестриниң уран
чүдү удуртукчузу А.С.Монгушка байыр чедирип тур.

Тыва национал оркестр.

Оркестр бодунуң тургустун-
ганын бээр 5 чыл юбилейин
төлептиг уткууру-биле белеткел
ажылдарын чоруткан. «Бурун-
гунуң кыйгызы» деп эгелээшкини
(акцияны) республикага чарлаан,
оң кол сорулгазы—тыва улустуң
ыры, хөгжүм талазы-биле аас чо-
гаалын чыыры, оларны ажылгаары,
непередири болур. Ону боттан-
дыары-биле чурттакчы чон бол-
гаш аныяктар-биле ужуражылга-
ларны эрттирген.

Тыва национал оркестриниң 5
чылынга турашкааткан концерт
В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии
театрынга апрель 25-те болуп эр-
ткен. Артистер бодунуң концертин
«Бурунгуңуң кыйгызы» деп адаан,
ында ханы утка сиңниккен, шаанда
тыва улус кайгамчыктыг байлак,
ханы уткалыг, чараш, сорул ки-
рикчи уяранчыг аялгалыг ыры-
хөгжүмнү сайзыраңгай уран чүүл-
дүг чораан деп чувени бадыткап,
оларны амгы салгалдыг кижиле-
ринге хөгжүмчүлөр мергежилди-
биле ойнап, көргүзүп турарлар.

Концерт Хертек Ширин-оол-
дун «Хостуг Тыва» деп шиизинден
үзүндү-биле эгелээ. 1921 чылдың
август айда Тандының Суг-Ба-
жыңга Бүгү-тиваның тургузукчу
хуралы канчаар болуп эртип тур-
ганын аңаа көргүскен, түңнелинде

бот-дугунаан Танды-Тываның
Арат Республиказы тургустунга-
нын чарлаан. Даштыкының болгаш
иштикин дарлалың адаанга
хөй чылдарда базындырып чораан
тыва улустуң амыдыралыңа ол
төөгүлүг болушкун болган, ону
демдеглээри-биле тыва улустуң
улуг найыры эгелээ. Төрзөн чурт,
хостуг-шөлзөн эрге, ажыл-иш дуга-
йында кижиниң хей-аьдын көдүрүп
келир тааланчыг тыва улустуң
ырлары, хөгжүмү, сыгыт-хөөмейи
чаңгыланып турган.

Концерттин ийиги кеззэн ор-
кестриниң оолдар бөлүү ажыткан,
олар «Тожу кызы», «Бай-ла, Тай-
гам» деп ырларны, кожумактарны
национал хөгжүм херекселдери-
ниң, сыгыт-хөөмейиниң үделгези-
биле ырлап күүсеткени бир онзагай
солун болган, езулуг талантылыг
хөгжүм артистери дээрзин бадыт-
кааннар. Америка чурттуг Куирк
Шон Патрик Тывага каш чылдар
мурнунда келгеш, тывалап чугаа-
лап өөренип алган, тыва уруг-биле
өг-бүле туткан, ажы-төлдүг, амгы
үеде тыва национал оркестрде
ажылдап турар. Оон «Оо, Тывам»
деп ырыны күүсеткенин, көрүкчү-
лер ургулчулдиг адыш часкааш-
кыны-биле хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазаның
Даргазы Шолбан Кара-оол театр-

ның сценазынга үнүп келгеш,
бистиң тыва өбелеривистиң ыры-
хөгжүм, сыгыт-хөөмей уран чүүлү
кайгамчыктыг сайзыраңгай, ханы
уткалыг чораан деп чувени тыва
национал оркестриниң концертин
көргөш, кижиги тодаргайы-биле
көрүп, дыңнап билип алыр-дыр деп
эгезинде чугаалаан. Тыва национал
оркестрде республиканың эң-не
шылгараңгай артистери, бодунуң
херээниң мастерлери ойнап тура-
рын ол айыткаш, чогаадыкчы ажы-
лы-биле ады-сураа алгаан, ат-
алдарлыг артистерге уран чүүл
удуртукчузу Аяна Монгушту,
Андрей Монгушту, Игорь били
Айдысмаа Көшкендейлерни, Мөң-
гүн-оол Ондар, Бады-Доржу Он-
дарны болгаш өскелерни-даа
хамаарыштырган. Куирк Шонну
база мактааш, аңаа алдарлыг ат
тыпсырының уези чоокшулаанын
айыткан. Чыылганнар ук саналды
диңмиттиг адыш часкаашкыны-
биле деткээн. Шак мындыг талан-
тылыг, чогаадыкчы артистер ойнап
турда, национал оркестр тыва чон-
нун чоргааралы болбайн канчаар
деп, Дарга чугаалааш, тыва чоннун
тура-соруун, сүлдезин, хей-аьдын
көдүрер, тыва ыры-хөгжүмнү сур-
таалдар дээш ам-даа үре-түннел-
диг ажылдаарын артистерге кү-
зээш, бо чугула херекти чедиш-

Шон Патрик.

киниг шиитпирлээринге деткимче
кылдыр автобусту тускайлап бээр-
ин аазаан.

Андрей Монгуштуң «Игилдин
төөгүзү», «Йөрээл ыры», Аяна
Монгуштуң «Фантазия» деп хөг-
жүмнүг көргүзүлгелерин, «Тыва мен»
деп ырыны артистерниң бедик мер-
гежилдиг күүсеткенин көрүкчүлөр
улуг сонугал-биле дыңнаан.

«Бурунгуңуң кыйгызы» деп
эгелээшкинге, тыва улустуң аас чо-
гаалын чыырынга идепкейлиг ки-
ришкен Алдын-оол Ондарга, Кара-
оол Успунга национал оркестриниң
удуртулгазы мактал бижиктерни,
суй белектерни тывыскан.

ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг
ажылдакчызы Орлан Дамба-Хуу-
рак концерттин кол режиссеру, ол
чогаадыкчы езу-биле ажылдаан,
солун, ханы уткалыг концертти бе-
леткээн. «Азия диптиң чиге төвүнде
мындыг уяранчыг аялгалыг бурун-
гу төөгүлүг чон бар, мындыг кай-
гамчык талантылыг онзагай чараш
кыстар, каргыраалап-хөөмейлээр
эрес-омак оолдар бар, мындыг
элдептиг сорул кирикчи эткир үн-
нүг национал оркестр бар деп чувени
бүгүдөгө көргүзүп, аңаа чор-
гаарланыр ужурулуг бис» деп, кол
режиссер концерт доозулган
соонда көрүкчүлериң мурнунга
чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Бодунуң адынга төлептиг

Апрель 27-де Тываның В.Көк-оол
аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыва
Республиканың Чазаның үрер хөгжүм
оркестрин таныштырган концерт болган.

Россия Федерациязының болгаш Тыва
Республиканың күрүне гимннерин оркестр
күүсеткен соонда, Тыва Республиканың Чазан-
ның Даргазы Шолбан Кара-оол Тыва Респуб-
ликаның Чазаның «Тыва Республиканың
Чазаның үрер хөгжүм оркестриниң дугайында»
доктаалын номчааш, оркестриниң таныш-
тырылга концертин ажыткан. Е.Каренина тыва
хөгжүм оркестриниң тургустунуп келген төө-
гүзүнүң дугайында чугаалааш, Тыва Респуб-
ликаның Чазаның оркестри тургустунуп келгени-
биле чыылганнарга байыр чедирген. Үрер хөг-

жүмнүң оркестриниң күрүне чергелиг апарганы-
биле байыр чедирип, Тыва Республиканың
интернационалчы дайынчыларның комитетиниң
даргазы Ю.Кара-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының
депутаттарының өөрүп четтирген чагаазы дээш,
оркестриниң чоокта чаа Сибирь девискээринге
үрер хөгжүм оркестрлериниң мөөрейинге бириг
черже үнгени-биле оркестриниң удуртукчузу
Тимур Тюлюшке, дирижеру Петр Каземирге
байыр чедирген хүндүлел бижиктер хөй болган.

Константин Дамдынын огул Алдар Дамдын
ачазының ады-биле адаан шаңналды ийи
хөгжүмчүге тывыскан. Концерттин бириг кезээ
классиктиг хөгжүмге тураскааттыган. Билдин-

гир композиторларның чогаалдарын Тываның
көрүкчүлери мага хандыр дыңнаан. Ийиги
кезээ джаз хөгжүм аянынга эрткен. Тыва Рес-
публиканың артизи Софья Кара-оолдун күү-
селдезинде чонда билдингир ырылар хөг-
жүмге ынактарың сеткил сагыжыңа уттун-
дурбас болуп арткан дизе, чазыг чок.

Культураның хоочуну Анатолий Серен ТР-
ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Тыва
Республиканың Чазаның оркестринге 100 муң
рубльди аңгылап берип турар-дыр деп
дамчыдарга, көрүкчүлөр диңмиттиг адыш час-
каашкыны-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

Солаңгы САТ.

Школа амыдыралы

Хоочун башкыга сөс

Дээди үнелелди берип тур мен

Кызыл хоорайның № 9 муниципалдыг гимназиясының эге класс башкызы Любовь Аксоловна Кара-оол бодунуң коллективиниң болгаш өөреникчилериниң мурнундан мени ужуражылгаже чалаарга, улуг өөрүшкү-биле чөпшээрештим. Ол болушкуну мээң февраль 28-те 80 харлаар юбилейим холбаштыр эрттирип турар болду.

Бичии чаштар-биле бүгү назы-нымда ажилдап келген боорумга, менден арга-сүме ап, дуржулга солчулгазын кылыр сорулга салганын даап билип турган мен. Назы-харым улуг-даа болза, ам-даа сула шимчээшкннерни кылып, кудум-чуга үргүлчү чадаг кылаштарынга дыка ынак мен, ынчалза-даа бо удаада озалдавас дээш, Газельге олурупкаш келдим. Гимназия чоогунга баарымга, бир элээди уруг мени чедип алгаш, кирип келди. Киж бүүрү мээң-биле мендиле-жирге мен база экилежи кылаш-тап орумда, гимназияның директору Валентина Өдүрековна Демүр-оол эвилең-ээлдек уткуп хүлээп алгаш, өгже чалады. Тыва өгнүң иштинге ораарга, аянынын, чаражын – кезек када магадап, кайгал тур мен. Дөрүндө узун делгем стол кырында долу аш-чем салып каан. Ак шайны ижи, аш-чемни чооглап ора, гимназияның коллективинге, өөреникчилеринге, директоруна байыр чедирип, «Ак-көк дээри аяс турзун, алдын хүнү чырып турзун, ат-алдары алгып, башкыларымның ал-боттары, ачы-төлдери амыр-чыргалдыг болзун, ажил-ижи бүдүңгүр болзун, аш-чеми элбек болзун, үнген-кирген арат чону көвей болзун, аал-ораны болур школазынга тайбың доктаазын, аас-кежик, буян делгерезин, акша-мөңгүнү хей болзун, бай-шыдалдыг-ла болзунам! Өршээ Хайыракан!» деп йөрээл сөзүмнү ыдып ордум.

Шайлаан соонда, гимназияның театр уран чүүл залынга келдывис. Улус дээрге зал долу, эге класс өөреникчилерин көрүп кааш, өөрээнимден караам чырыш дээн ышкаш болду. Ол бичии кижилерниң томаанынын, арыг-силини, чараштарын. Оларның чанында башкылары, ада-нелери база бар. Эге класс өөреникчилери-биле чүрээм шуут тудуш киж мен. Сценаның шимелдезин магадап, сонуурга олурумда, телевидениден келген журналист Саяна Өндүр Валентина Өдүрековна биле гимназияның эртем талазы-биле удуртукчузу биология эртемнериниң доктору Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагдыдан интервью алды. Олар мени мактап чугаалаарга, иштимде шала девидеп, эпчоксунуп ордум. Ынчалза-даа бо ийи башкыга улуу-биле четтиргенимни илередип тур мен. Мен ышкаш бөдүүн башкы кижиниң ажилын ол хире үнелеп турары дээш четтирдим. Залда соңга баарында ак экранда мээң өөреникчилеримниң болгаш мээң тырттырган чуруктарымны слайдыга көргүзүп турду.

Ооң соонда концерт эгелээн. Ону чогаалчы, шүлүкчү Эмма Очур-ооловна Ооржак баштаан кезек башкылар башкарып эрттирдилер. Эмма башкыны чечен-мерген, эрес-кежээ, дидим, өткүт үнүг, быжыг туруштуг, кандыг-даа ажилдан чалданмай, ону организаастап-даа, кылып-даа шыдаар кижилериниң бирээзи дээрзин билер мен. Бир дугаарында, «Байыр чедиринишкини» деп танцыны, «Русский хороводту» Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы О.С.Седей башкының кижизиткен уруглары бек дөңгелге күүсеттилер. Танцылаарының чаражын! Дараазында

Анай-Хаак Кызыл-ооловна Дүрбүлек башкының удуртулгазы-биле «Элдек шыңгырааш» деп танцыны күүсеттилер. Бөлүк башкылар «Башкымга» деп ырыны база тергин чараш ырлаштылар. Ортаакы класстың уруглары танцы-сам-биле ужугуп үнүп кээрге, адыш часкаашкыны динмирей берди! Чаражын, онзазын! Дурт-сыннары безин дең, бир үе, алдын даңгыналар, дарийги бурганнар дег болду. Өөрээнимден караам чажы чаактарымны куду бадып турду. Адак соонда, бичии класстарның уруглары, оолдары ырлап, шүлүктеп үнүп кээрге, оларны чаптап, чарашынга, туттунуп шыда-вайн шуут-ла дыңзыг үн-биле: «Чечектерим чараштарын, четчип өзүп турар-дырлар, уйнуң-уйнуң уйнуңнар, увай-эчээ чараштар!» деп шүлүктөй араак чассыдыпканымны бодум безин билбейн бардым.

Чоруур бетинде, директор башкы-биле иелээ ор бис. Ол боду-ла театр студиясының сорулгаларын чугаалай берди: үениң аайы-биле улуг-улуг чаартылгалар кылырын планнап турар бис. Өөредилгеден дашкаар үеде уругларга оларның келир үеде салым-чаянын амдан эгелеп олар боттары илередип тыварынга деткимчени көргүзери бистиң кол сорулгавыстыр. Тыва кижиниң онзагай талазы: бойдустан чаяттыңан уран-талантызының буруңгү өгбелерден салгалдар дамчып келген удазын дег дорт харылзаазы ам-даа үзүлбээн, чиптээң, үрелбээн. Ынчангаш боттарывыстың эртеги шагдан бээр культуравыс болур езу-чаң-чылдарывысты эдерип, концертке кедер хептерин өөреникчилер боттары башкыларының удуртулгазы-биле даарап ап турарлар. Езулуг үндезин тыва идик-хеп кижини каастаар, хей-адын көдүрер. Делегей культуразын эдерери эки-даа болза, оон үлегерни ап-даа тургаш, бир дугаарында тыва езу-чурумуну сугагыр ужурлуг бис. Оон тайзы базар болзувусса, тыва чон буурап, чиде бээр. Бирги чергениң айтыры — тыва дылды кадагалап арттырып алыры, ону арыглаары, өөренири, шинчилээри, улам алдаржыдары – ол эң-не кол, өзек сорулгавыс болур ужурлуг. Ынчангаш дылды сайзырадыр дээш чечен чогаал клувун база ажыдар деп турар бис – деп, ажык сеткил-биле чугаазын доосту.

Валентина Өдүрековна башкының чугаазынын хоюг, оожум үнү кижиниң кичээнгеин хаара тудуп кээр чорду. Ол үеде бо башкыны көргөш, хөлде оолдарын эдерткен куу кушка дөмейлеп ордум. Ажылчын коллективни ынчангаш директору-биле чаңгыс эпсеткилдиг болганы ол-дур деп түңнелге келдим.

Ынчангаш чаңгыс иениң кыстары дег, меңээ эң-не чоок болгаш эргим кижилер болур эге класс башкыларынга, гимназияның удуртулгазынга, коллективинге мени чалааныңар дээш, мээң юбилейимге уткуштур ындыг чараш белек дээш силерге улуу-биле өөрүп четтирдим.

Арыя АЛДЫН-ООЛ,
ССРЭ-ниң Улустуң башкызы.

Эртемденниң адын тывыскан

2008 чылдың апрель 18-те Улуг-Хем кожуунуң Чааты сумузуңуң ортумак ниити өөредилге школазынга атсурагылыг тыва эртемден, география эртемнериниң кандидады Калгажик Ондарович Шактаржиктиң адын тывысканынга тураскааткан байырлал болуп эрткен.

К.О.Шактаржик 1930 чылда Чаатыга арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Чааты школазының баштайгы өөреникчилериниң бирээзи. Москвада М.Ломоносов аттыг күрүне университетиниң доозукчузу. Ангы-ангы чылдарда Новосибирскиниң аэрогеодезия бүдүрүлгө черинге, Кызылдың школа-интернадынга, күрүнениң башкы институтунга, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга, Россияның эртемнер академиясының Сибирь-де салбырының экономика институтунга, Тываның бойдус курла-вырларының комплекстиг шинчилелдер институтунга янзы-бүрү албан-хүлээлгелерни күүседип ажилдап чораан. 1962-1965 чылдарда МКУ-нуң аспирантуразынга өөренип турган. 1966 чылда «Тыва АССР-ниң чер болгаш суг курла-вырлары» деп темага диссертациязын чедишкенин камгалап, география эртемнериниң кандидады эртем чадазын чедип алган баштайгы тыва киж болган. 1972 чылда Дээди аттестация комитеди аңаа «Улуг эртем ажилдакчызы» деп эртем адын тывыскан.

К.О.Шактаржик хей-хей эртем ажилдарының автору. 1973 чылда Москвага парлаттыңан «Тыва АССР-ниң экономикаызы» деп улуг

фундаменталдыг ажылды бижээн авторларның бирээзи. Ол ышкаш К.О. Шактаржик амга чедир ортумак школаларда ажылдагынып турар Тываның географиязы болгаш географтыг чурт-шинчилел талазы-биле өөредилге номнарын болгаш карталарны тургузуп бижээн. «Тыва дугайында чугаалар» (кады бижээн автору – В.Л.Биче-оол) – эртемденниң сөөлгү бижээн өөредилге ному. 2006 чылда К.О. Шактаржик чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Тыва эртемде көскү исти арттырып каан эртемден К.О.Шактаржиктиң чырыткылыг адын ооң амыдыралче, эртем-билигже ак оруун ажыдып каан төрөөн школазынга тывысканы чүгүле школаның звес, а бүгү суурнуң, сумунуң амыдыралында онзагай, төөгүлүг болушкун болган. Аңаа киржири-биле оон-моон хей-ле аалчылар база келген. Оларның аразында Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды П.А.Морозов, Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазы И.О.Сендин, кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи А.М. Черноогов, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоой-лужудулга палатазының депутады В. Бартына-Сады, эртемденниң

кады төрөөн дунмазы К.О.Хомуш-ку, кады өөренип, ажилдап чораан эш-өөрү сурагылыг тыва эртемденер М.Х. Маннай-оол, К.С. Күжүгет С.М.Биче-оол, ук школаның доозукчузу, ТГШИ-ниң эртем секретары Маргарита Кунгаа, национал школа институтунун ректору Г.Д.Сундуй, «Чангыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбырының даргазының оралакчызы А.Д.Куулар болгаш өскелер-даа. Олар шупту школаның коллективинге, суурнуң чурттакчы чонунга бо уттундурбас төөгүлүг болушкун-биле байыр чедирип, К.О. Шактаржик кандыг киж чораанын, ооң кылган үлө-херээн, тыва эртемниң сайзыралынга кириген үлүг-хуузу чылыг-чымчаа-биле сактып чугаалап, моон соңгаар ол бедик атка тептиг бооп, эки ажилдаарын, өөренирин чагаан. Байырлалдың төңүзүндө келген аалчылар школаның девискээринге чаш ыяштарны олуртуп, чаа аллеяның эгезин салган. «Будуктуг ыяшка куш чыгыр, буянның өггө чон чыгыр» дижири дег, улуг эртемденниң адын эдилээн школаның ишти-дашты чүгүлө хөглүг, өөрүшкүлүг, аас-кежиктиг үннер-биле долуп, алдар-ады ам-даа бедип-ле турар болзунам.

Светлана БАЛЧЫР.

ЧУРУКТА: аалчылар школа даштынга садка ыяштар олурткан соонда.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Өөредилгеге ажыктыг

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң «Улуг-Хем» журналдың үндүрүлгө бүрүзүндө тыва литература кичээлдеринге ажыглап болур немелде материалдарны башкы киж үргүлчү тып ап болур.

Олар колдуунда тыва литератураның өөредилге номнарында чок, тыва чогаалчыларның намдарынын, чогаалдыкчы ажылының дугайында, черле ынчаш тыва литератураның эрткен оруунуң билдинмес коопаларының дугайында материалдар боор чүве. Ынчангаш мен Кызыл кожуунуң-даа, Кызыл хоорайның-даа библиотекаларында «Улуг-Хем» журналдың чаа үндүрүлгелери чок боорга (та чүге чагыдып албайн турар чүве), бодум садып алгаш, тыва литература кичээлдеринге херектиг бооп болур статьяларны, демделелдерни тып ап турар мен. Сеткүүлдүң сөөлгү 2007 чылда үндүрүлгезинде база ындыг болду. Чоптуң-оол оглу Чочагарның «М.Ы.Идам-Сүрүң – чогаалчы болгаш очулдурукчу» деп улуг чүүлүн дыка сонуургап номчудум. Монгуш Идам-Сүрүң чогаалчының дугайында киж ол-бо солуннардан кыска чүүлдер номчуур боор чүве. А бо чүүлде баштайгы тыва чогаалчыларның бирээзиниң намдар төөгүзүнүн, чогаалдыкчы ажылының дугайында дыка тодаргайы-биле бижип каан. Идам-Сүрүң чогаалчының дугайында номнарының, журналдарның даңзызын статьяның соонда берип кааны база кончуг ажыктыг. Ол даңзы езугаар

сонуургааны номнарын киж тып ап болур. Тыва Республиканың күрүнениң айыыл чок чериниң чажыт турган документтерин ажылгап, Идам-Сүрүң чогаалчының репрессияга актыг черге таварышканының төөгүзүн номчууру хомуданчыг-даа, сонуурганчыг-даа чорду. Чогаалчының уруу Бичей Дадарык-паевна Монгул-оол дээш, чоок төрелдери бар-дыр. Оларны таныыр, билер тыва дыл башкылары кичээлдерге чалап алгаш, Тываның баштайгы чогаалчыларының чогаалдыкчы ажылы болгаш берге салым-чолунуң дугайында солун кичээлди эрттирип болур деп бодаар-дыр мен.

Бистиң ынак чогаалчывыс Кызыл-Эник Кудажының бижип кааны чогаалчылар дугайында солун төөгүлери «Улуг-Хем» журналга парлап турары база дыка эки-дир. «Хөктүг киж – Көк-оол» деп төөгүдөн артистиң авазы Долзат-Хам дугайында билип алдым. «Юрий Кюнзегеш» деп төөгүдө чогаалчының школа-чы оол шаанда овор-хевирин каракка көстүп кээр кылдыр бижип кааны дыка-ла солун чорду.

Ажыы-биле чугаалаар болза, бистиң улуг чогаалчыларывыстың намдар төөгүзүнүн дугайында амыдыралчы чүүлдер дыка үвээш болгай. Өөредилге номнарында допчу, совет үениң тактагалдайландыр бижиттинген намдарлары бар. Чоптуң-оол оглу Чочагарның чогаалчы Идам-Сүрүң дугайында бижээн чүүлү ышкаш чүүлдер ам-даа парлаттынып турар болза, башкыларга дыка-ла эки болур ийик.

Зоя САРЫГЛАР,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Мал оорунга удур демисел

ОРУК МУНГАШТАЛЫП
ЭГЕЛЭЭНИ ОЛ БЕ?

Хырны тодуг, экти бүдүн киж и оор чорук кылбас. Ол ышкаш, чаңгыс киж и база мал оорлавас, ылаңгыя бода малды. Оорлаашкынны колдуу элээн каш болгаш баш бурунгаар дугуржуп, белеткенип алган бөлүк кижилер үүлгедир. Ынчап кээрге, ону организастиг кем-херек үүлгединге хамаарыштырар апаар-дыр. Мал оорлаар чорукту улус аразынга наркотиктер азы чонга «технарь» арага садып-саарар багай чоруктарга дөмейлеп болур.

Чогум-на харын, мал оорунун республикада нептереңгей чорук чонну доктаамал дүвүредип турган. Эрткен чүс чылдың 1990 чылдарының эгезинде, чоннун амыдыралы көскүзү-биле баксырап, янзы-бүрү аар кем-херек үүлгедиишкннери кедереп, чуртта экономиктиг тодаргай эвес байдал тургустунган турда, республика девискээринге мал оору мырыңай хамчыкче шилчип, дыка көвүдээн турганын чон сактыр. Малдыг улус, ылаңгыя ырак черлерде малчыннар, күжүрлер, бергедеп-ле турдулар. Ол үеде кара-бажыңдан хосталып келген кижилер ол-бо черлерге «кара» маевкаларны хостуг эрттирип, аңаа «чаңгыс малдыг кижиниң малын оорлавас» суг деп мугулай шиитпирлерни хүлээп ап турган. Киж и бодаарга, оор чорук, оон иштинде мал оору, амыдыралга шуут турбас ужурлуг болгу дег. Оон бодарадыкчызы чүглө чединмес амыдырал болганда, ону социал кем-херек үүлгедиишкннинге хамаарыштырар апаар ышкажыл.

Бир уран-чечен телефильмниң маадырының «Оор киж и кара-бажыңга олурар ужурлуг» дээн сөстери бар. Ону кончуг шын, чиге сөглээн билиишкн деп бодаар мен. Билдингир ол кинода ышкаш, оор чорук-биле, а бистиң бо таварылгада мал оору-биле демиселди, бо хүннерде чаңгыс-ла шагдаа органны чорудуп турар деп болур. Бурган өршээп, оларның бо белең эвес ажылы сөөлгү чылдарда шору эки үрө-түннелдерни көргүзүп эгелээн. Ол дугайында маңаа сөөлүндө элээн доктаар бис.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының криминалдыг милициязының мал оорунга удур демисел чорудар кожууннар аразында килдизиниң ажылдакчылары 2008 чылда планныг дөрт болгаш пландан дашкаар ийи операцияларны чоруткан. Чижээ, мал оору болгаш контрабанда-биле холбашкан күрүне кызыгаарын үрээр чоруктарны баш удур болдурбазының талазы-биле улуг хемчээлди «Рубеж» операцияны ноябрь айда чорудуп турда, 4 мал оорлаан чорук болгаш оон мурнунда үүлгеткен турган 7 кем-херек үүлгедиишкнни илереттинген. Ол-ла операция үезинде дилээшкнне турган беш кижини туткан.

Оор малды болгаш оон эддин сөөрткен таварылгаларны илередир болгаш хынаар сорулга-биле «Эт» операцияны республика девискээринге эрткен чылдың декабрь айда чоруткан. Оон түннелинде, мал оорлаан 3 чорук истеттинген, мурнунда үүлгеттинген турган 9 чорукту илереткен. Үстүндө адаттыг операция-

Эрткен чылын мал оорлаан 207 кижиге удур кеземче херээн оттурган. Оларның чарты 19-29 хар үези назылыг хамаатылар болуп турар. Туттурган улустун барык 27 хуузу мурнунда хосталгазын казыттырып шииттирип чораан улус дээрзин эрткен чылдың сан-барымдаалары көргүскен. Нинти оорларның аразында назы четпээн 16 оол бар болган.

лар үезинде оорлаан мал эддин садып турган 25 кижини учетка алган.

Хүн бүрүнүн ажылының база мындыг операцияларның түннелинде, сөөлгү үеде мал оорлаар чоруктар саны кызырлып эгелээн. Чижээ, эрткен чылдың 12 айларының иштинде мал оору-биле холбашкан бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиишкнни 39,7 хуу кызы-

тарны илередириниң талазы-биле четпес ажылдар Каа-Хем, Бай-Тайга, Би-Хем, Улуг-Хем дээш, өске-даа кожууннарда бар болган.

Эрткен чылын мал оорлаан 207 кижиге удур кеземче херээн оттурган. Оларның чарты 19-29 хар үези назылыг хамаатылар болуп турар. Туттурган улустун барык 27 хуузу мурнунда хосталгазын казыттырып шииттирип чораан улус дээрзин эрткен чылдың сан-барымдаалары көргүскен. Нинти оорларның аразында назы четпээн 16 оол бар болган.

Мал оорлап турар хамаатыларның 90,3 хуузу доктаамал

мун үрел, мал оорлаар чоруктарның бо чүглө бүрүткеттинген саннары-дыр, а бүрүткеттинмейн турарлары чеже деп бодаар силер. Тыва-моол 1305 километр кызыгаарның 675 км. черин бистиң тала барык камгалавын турарын маңаа миннип айтыры чугула.

Бо чылын мал оорлаар чорук чогу-на кызырлап турар деп демдегледим. Ындыг турбуже, бирги кварталда республика девискээринге 60 баш бода малды, 37 шээр малды, 47 айтты, 10 хаванны оорлаан, чурттакчыларга нинтизи-биле 1 миллион 998 муң рубль когарал чедиртинген. Он-он мал-маганны ээлеринге эгидип, туттурган улуска удур херектер оттуруп турза-даа, байдал дөмей-ле ам-даа нарын болуп артпышаан. Бо чылын малды 29 хар чедир назылыг аныяк улус хөй оорлап эгелээн, а ол айыылдыг барымдаа-дыр. Оон кадында, бо чылдың чүглө бирги кварталының дургузунда күрүне кызыгаарын үрел, мал оорлаар чоруктар эрткен чылдыындан ажа берген азы күрүне кызыгаарын 11 катап үрел, удур-дедир мал оорлаан чоруктар демдеглеттинген (2007 чылда чыл дургузунда 10 таварылга бүрүткеттирген). Ындыг темп турар болза, багай көргүзүглер улам көвүдээр.

Сөөлгү чылдарда улус, ылаң-

рылган азы оон мурнунда чылда бүрүткеттинген турган 837 кем-херек үүлгедиишкнни 2007 чылда 505 таварылгага чедир кызырлып бады келген. Эки чүве – бо чедиишкн, а ону ынчаар санаар апаар, 2008 чылдың январь-март айларында база ажыл чогу-мчалыг уламчылаан. Чижээ, эрткен чылдың ол-ла үезинде республика девискээринге 123 мал оорлаан чорук бүрүткеттинген турган болза, бо чылын ол 62 таварылгага чедир кызырылган (49,6 хуу). Мал оорун дилеп тып, илередир чорук база өскен.

Мал оорлаар чорук нинтизи-биле бүгү республика девискээринде болуп турарын бүгү улус билир. Ынчалза-даа ылаңгыя Барыш-Хемчик, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Таңды, Тес-Хем, Сүт-Хөл болгаш Кызыл кожууннарда байдал элээн нарын болуп артпышаан. Мал оорлаан чорук-

иштики херектер чериниң ажылдакчылары кызыгаар чоогунда кожууннарда мал оору-биле холбашкан 115 кем-херек үүлгедиишкнни эрткен чылын бүрүткээн. Оларның 10-н күрүне кызыгаарын үрел, үүлгеткен болган. Чижээ, Россияның хамаатылары, дорту-биле бижиир болза тывалар, Моолдун девискээринден 49 айтты оорлаан, олардан чүглө 5 баш малды истеп тыпкаш, ээлеринге дедир эгиткен. Моолдар Тываның девискээринге 8 катап кызыгаар үрел киргеш, 13 бода малды, 93 айтты оорлап, чуртунче сүрүп кириген. Кожаларывыстан база чүглө 5 айтты тыва талага, ээлеринге эгиткен. Моолдар херек болза, хойларны безин оорлаарынга белең. Ындыг таварылгалар мурнунда чылдарда кызыгаар чоогунда кожууннарда чаңгыс эвес катап болуп турган.

Күрүне кызыгаарының чуру-

гыя көдээ чурттакчылар, мал-маганны шору тудуп турар апарган. Улустун амыдыралы дээш кызып турарының херечизи ол. Чеди чүзүн малды өстүреринге чуртта боттандырып турар «АҮК-түн хөгжүлдеси» национал төлөвилел, улам тодаргайлаарга, оон чонга чээли политиказы улуг деткимчени көргүзүп турар. Малдыг киж и тодуг болур, ынчангаш оларның, көдээ чурттакчыларның, чамдык таварылгаларда кол өнчүзү болур малын камгалаары бүгүденин херээ болур. Бир эвес бо ажыл талазы-биле шагдаа ажылдакчыларынга чон күзелдин-биле дузалажып турган болза, оорларның оруу улам мунгаш, а байдал моон-даа эки турар ийик.

Виктор САНДАР.

Авторнуң тырттырган чурчу.

Дугуржулга
езугаарУДУРТУКЧУЛАР
ӨӨРЕНГЕН

Апрель 25-27 хүннеринде Тыва Республиканың Чазак бажыңының хуралдаар залында Новосибирскиден күрүне албанының Сибирь академиязының структуразында туруп турар профессионал кадрлар эде белеткээриниң институту Тыва Республиканың Чазак-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулганы эрткен чылын-на кылган. Ук дээди өөредилге чериниң эртемден башкылары эрткен кыжын дөрт киж и Тывага кээп чораан болза, бо чылын беш башкы келген. Ол дээрге институттун ректору Н.Н. Таушканов, профессорлар – экономика эртемниң докторлары В.Н. Папело, В.В. Демидов, доцентилер М.Г. Полозков, Н.Н. Скорых олар-дыр. Үш хүн уламчылаан өөредилге-семинарга шупту 37 ажылдакчы олуржуп, Россияның болгаш Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдэин кандыг арга-методтар-биле чедип алырының дугайында ажыктыг лекцияларны дыңнаан. Дыңнакчыларның аразында ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчылары Ш.С. Иргит, С.И. Тен, А.П. Дамба-Хуурак олар болгаш шупту сайыттар, комитеттер болгаш ведомстволар удуртукчулары бар. Моон сонгаар кожуун, суму удуртукчуларынга чедир өөредип, оларның удуртукчу ажылының деңнелин тодардыр сорулга салдыгган. Мындыг өөредилгелерниң кол сорулгазы – удуртукчуларның профессионал деңнелин амгы үениң негелдезинге дүүштүр бедидери. Өөредилгеге киришкеннер оон чугулазын, акша-хөреңги камнап алырынга таарымчалыын демдеглээн, чүге дизе хөй кижилерни Новосибирскиге чорудуп, ажылдан чардыктырар арга чок болгай, ынчангаш башкылар боттары мында чедип кээп турары дыка таарымчалыг болуп турар. Семинар өөредилгеге Россия Федерациязының субъектизинде күрүнениң социал-экономиктиг политиказы, РФ-тиң субъектизиниң социал-экономиктиг хөгжүлдэзиниң стратегиязы болгаш ажылдап кылырының дуржулгазы, регионнун хөгжүлдэзиниң күрүне эргелелинде информация-аналитиктиг технологиялар, РФ-тиң бюджет реформазы дээн ышкаш өске-даа чугула айтырыгларны аңаа чугаалашкан. Башкыларның лекциязын дыңнаан соонда, удуртукчу – «өөреникчилер» лекторлар-биле «төгерик стол» хевирлиг ажык чугааны кылып, билдинмес айтырыгларны сайгарып, арга-сүме солушканы дыка ажыктыг болган.

Күрүне албанының Сибирь академиязы Тыва Республиканың Чазак-биле харылзаазын моон сонгаар-даа улам быжыктырар сорулгалыг. Ол ийи талага кайызынга-даа ажыктыг дээрзи чугаажок.

Бистиң коор.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

Шыдыраа

Чаныш-сыныш чок демиселге...

Мугур 60-70 харлаан юбилярларга болгаш бурганнай-даа берген болза, амыдыралга чаагай исти арттырып каан чемпионнарның чырык адынга тураскааткан мөөрейлер шыдыраачылар ортузунга болуру чаңчыл апарган. Аңаа чамдык шыдыраачы деткикчилер чүгле 60 хардан өрү назылыгларны, өскелери холушкак назы-харлыгларны-даа кириштирер. 60 харлыглар аразынга ойнаксааннар саны арбыдай бээрге, арын-шырайын барымдаалавайн, паспорт документини судья коллегиязы хынаар журга таваржыр.

Кызылдың шыдыраачылары эрткен күзүн кырганнар клувунга мынчанган: Улуг назылыглар хүнүнде бөлүк пенсионерлер чыгып келгеш, маргылдаа эрттирерин дугурушкаш, 60 хардан өрү назылыг улус аравыста аңгы ойнаа-нывыс черле дээрэ боор дишкенер. Ашактар 60 хар четпээннерни салаа басып казып эгеледилер. Судья хүлээлгем күүседип, ууруксууруктап кирип келгеннерни бүрүткөп, даңзы тургузуп оргаш, Дардаш Монгуштан өггө азы бажыңга каян төрүттүнгенин сөс эреп айтырдым.

— Мээң өөм ишти «Шынга» машиначылап турган Чечек Тарын-Базыровнаны таныыр ышка-жыңаргай. Кады кыраанывыс-биле кайывыс-даа «Хаваннар» болбас ийик бис бе. Төк кээп дүшкен төрзөн черим Иймениң республикага сурагжаан шыдыраачылары Өнер-оол Бегзи, Максим Монгуш, Түлүш Мөңгүн-оол мээң чажыт-тарым оолдар болгай. Хаван чылдыглар. Максим харын ийи-бир хар бичин бооп чадавас. Биске ботаника башкылап чораан бо чаны-нарда оор Чылбак Хелеевич Ооржактың өөреникчизи кижидир мен — деп, бадыткады. Адын бижидип алгаш амыраан Дардаш акшый берген акылары-биле адааннажып мөөрейлешкеш, үшкү черже үнүп, хүндүлел бижик, хеп базар илири-биле шаңнаткаш, электриге кожар илирини элзэн өкпелзэн хевирин өскертпейн, акша шаңналы алыксаан хөөннүг чана берген чүве. Кызыл-оол Ляндүп кырганнар аразынга чемпионнааш, электриг хөнек-биле, ийиги черни элзэн Мөңгүн-оол Ондар муң рубль-биле шаңналын алган.

Хоойлу-дүрүм езугаар эр улус 55 харлыында пенсияже үнер. Пенсионерниң шынзылгазын холга туткан соонда, ооң эргезин дорамчылаар шаавыс чок-даа бол, шыдыраачылар болгаш, бурунгуларның буянның үлегерин эдери, улугну улуг деп хүндүлээри тыва кижиге өгбелерниң өндүр чагыы

дээрзин чамдыктарывыс арай тоомчага албайн баар таварылга бо-ла болгулаар, тургулаар. Чарышка салыр дээн аъттар эвес, хар-назы барымдаалап чоорчүвөл дээр хөөннүг дээрим ол-дур ийин.

Кандыг-даа спортка хар-назын кызыгаарлыг. Ол харын шыдыраага арай билдиртпейн эрте берип болур. Улуг назылыгларның шыдыраа клувунга элзэн каш мөөрейлерге эпти-ле эң аныяктарывыс К. Ляндүп, М. Ондар, Д. Монгуш өйлөп-өйлөп ойнааш, өпейлей аарак хөк бодап, олчуп-солчуп тургаш, хөй катап чемпионнааннар. Оларның-биле «Сүт-Хөл огулу» үлүс-бес болза» деп ырлажып турары-выста ышкаш, аныянда 64-түн чирин дуглап чораан эрлер (ам 64 көзенектиң ээлери апаргаш), амгы үеде 70-ни ажа дүжүп чоруур Ч.Х. Ооржак, 76 харлыг С.К. Ондар деңге ачыр-дачыр тутчуп, чемпионнай суг кагылаптар.

Үстүнде адааным үш эжиш-киниң ойнаар клазы арткан ашактардан арай бедик деңгелде дээрзин утуп болбас. Чүге дизе, Кызыл-оол мастерге кандидат, Дардаш 1978 чылдың хоорай чемпиону, а Мөңгүн-оол шыдыраа теориязы-биле тавангайындан баштың мээзин долдур чыгыы чепсегленген бирги разрядчы. Ам артында олар Тыва КУ командазында баштайгы хөлдөрнүң шыырак шыдыраачылары.

Шыдыраа нарын аргаларлыг. Бо бурунгу оюнга тывызык көштүг ойнакчы шын көштери тывынгыр-сагынгыры-биле шилип оргаш, тиелелгениң дүлгүүрүн тып алыр. Д. Монгуштуң 60 харлаан юбилейинге тураскааткан 26 кижикир-жикчилик мөөрейге юбиляр-биле хөй чылдарда «Урожай» спорт ниитилелинге ойнап чораан Дадар-оол Буда бүдүн чыл ажыр тиелелгениң дүлгүүрүн дилеп, албан-биле арыг агаарлыг көдээ үнүп, алыс чурту Эрзинге дыштанып, шыдыраа көштери сайгарып, шыырак белеткелдиг келгеш, бодунга бүзүрелдиг ойнааш, чемпион атка

төлөптүг болган. Маргылдаага ойнаар күзелин илереткен Д. Мон дүлгүүрүн мөөрейниң төңчүзүңгө чедир холдан салбайн, бүзүрелдиг бирги черни ап, чемпион кылдыр чарлаттырган.

Шаңналдыг черлерни ап чаңчыккан Д. Монгуш ийи хүн үргүлчүлзэн мөөрейге Ч. Ооржакка баштайгы хүнде база уттурган турган.

Тос салыгыг швейцар система-биле ойнаан маргылдаа чаныш-сыныш чок спортчу демиселге эрткен. 5-тен 5 санныг кара чааскаан тергидеп чоруп орган Д. Будуну Начын-оол Санчы алдыгы салыгда аштырышкынга таварыштырган.

Далаш чокка таваар көштер ойнаар Д. Монгуш тактиканы өскерткеш, сөөлгү салыгларда удурланыкчыларын улаштыр уткаш, шийтпирлиг сөөлгү салыгга чедир турнирде байдалын экижиткен. Ол чедиги салыгда бирги черже үнер дей берген кордакчыларның бирээзи Н. Санчыны бүзүрелдиг уткаш, тоску салыгда база бир кордакчы Сергей Монгуш-биле сегиржип алгаш, карак кызыл шаап халдааш, удурланыкчызын кыңчыктырбайн баргаш, алдагалдыг көштер кылырынче албадап, аймаарадыр ойнааш, арыг тиелелгени чедип ап шыдаан. Тиелелгеже чүткүлдүг дидим чараш ойнаарын көргүзүп, 6,5 санныг мөөрейни дооскан.

Балгазынның төлээзи Н. Санчы Биче-оол Ооржакка удур каразы-биле ойнааш, ону уткан. Түннелинде келгеш, 6,5 санныг артып калган С. Монгуш-биле саны деңгешкен. Константин Ооржак Д. Буда-биле салгаш, оолдар четпес орза-даа, хайымнажып каан. Ч. Ооржак К. Ляндүпке удур эгезин, ортузун эки ойназа-даа, сөөлгү көштерни чигзинчиг ойнааш, уттурган. Кызыл-оол Ляндүп аксынын кежи аайлажып, 6 санныг апарган.

Шаңналдыг черлерге кирген шыдыраачыларның төңчү түнелдери мындыг болган. Д. Буда 7, Д. Монгуш, С. Монгуш, Н. Санчы 6,5, К. Ляндүп 6, Ч. Ооржак, К. Ооржак 5,5-5,5 санныг алган. Юбилер Д. Монгуш деткикчизинге чылдаг каккаш, шаңналдан ойталап каапкан.

Чечек Тарын-Базыровна биле Дардаш Дажыевич Монгуштарның өг-бүлөзи, ха-дунма, дөргүл-төрелдери үстүнде ады үнген ойнакчыларга чыскаай бижээни аайы-биле акша шаңналдарын тывыскаан. Кол судья Артыш Чүлүдүм компьютер ажыглап, ак сеткилдиг ийи хүн иштинде эки иженгени дээш, муң рубль-биле шаңнаткан.

Даңзы САЛЧАК.

Шанчар, тевер кара шоштуң сайзыралы — кикбоксинг-дир.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ маргылдаа үезинде тырттырган чуруу.

Сүт-Хөлге хол бөмбүүн ойнаан

«Хоочун коктуг» деп улус чугаалажыр. Хоочуннарның хол бөмбүүнге кожууннар аразынга эрттирип турар маргылдаазы Сүт-Хөл кожууннуң төвү Суг-Аксы суурга чоокта чаа болуп эрткен.

Ук маргылдааны бедик деңгелге эрттирери-биле кожуунга тускай организастыг комитетти тургускан турган, ону Тыва Республиканың Чазаның төлээзи Орлан Александрович Монгуш удурткаш, маргылдааны багай эвес эрттирген.

Бо маргылдаага Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика сайыды К.Т. Даваа, Суд приставтарының федералдыг албанының Тывада эргелелиниң начальниги А.Д. Сарыглар, Тыва Республиканың орук, транспорт болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы А.Б. Көк, Тываның Арзылаң мөгелери Маадыр Монгуш болгаш Геннадий Монгуш хүндүлүг аалчылар болуп киришкени өөрүнчүг.

Маргылдаага ниитизи-биле 8 команда киришкен. Ол республика чергелиг маргылдаа болганда, аңаа черле шыырак дээн эрес-кашпагай ойнакчылар илерзэн. Бо удаа Кызылдың (капитаны Александр Донгактың) 1 дугаар коман-

дазының, Улуг-Хемден Каң-оол Даваага удурткан команданың база Чаа-Хөлдөн Валерий Базыр-чаптың командазының оюннары чараш болган.

Чидиг демиселдин түннелинде, Кызылдың 1 дугаар командазы улуг-хемчилерни 2:1 санга уткаш, тиелекчи болган. Ол команданы 2 муң рубль болгаш серге-биле шаңнаан. Үшкү черни Чаа-Хөл кожуунуң командазы чаалап алган.

Маргылдааның деткикчилери кожуун чагыргазы, ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының депутаттары Ө.Х. Ондар биле А.Н. Ондар болган. Ылаңгыя улуг рольду депутат Өнер Хүлерович ойнаан. Судьялар Омак, Чечен-оол Ооржактар шын шииткелдерни үндүрүп, эрестиг ажылдааннар. Хоойлужудулга палатазының депутаты А.Н. Ондар шииткекчилерге бодунуң өмүнээзинден тускай акша шаңналдарын тывыскаан.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Ачы-дуза марафону

Сумунуң чону деткээн

Улуг-Хемниң Хайыракан сумузуңга кожуунуң элээди болгаш бичии уругларның спорт школазының, суму чагыргазының болгаш хөй-ниитизиниң организастааны ачы-дуза марафону чоокта чаа болуп эрткен. Ону кожуунуң элээди уругларның спорт школазының тургустунганындан бээр 25 чылынга тураскааткан.

Марафонну школаның материал-техниктиг баазазын шаа-биле быжыглаар сорулга-биле организастаан. Ынчангаш Хайыракан сумунуң чону школаның хостуг хүреш салбырынга дузалал ажыл-агыйын тургузарынга, аңаа эт-херексел немей садып база септелге кылып алырынга акша-хөреңгини шаа-биле чыып тургаш, аразында салчышкан.

Чогум ачы-дуза марафонунга суму чону идепкейлиг киришкен, ону эки эгелээшкин деп үнелзэн.

Ук школаның директору Кара-оол Чонданов чон мындыг деткимче көргүзүп турда, хүрешти кожуунга улам сайзырадырын, янзы-бүрү маргылдааларга удаа-дараа эки көргүзүлгелер болурун аазаан.

Ачы-дуза марафону-биле чергелештир, сумунуң хүреш залында хостуг хүрешке Улуг-Хем кожуунуң хоочуннар аразында ажык маргылдаа база болуп эрткен. Ону кожуунуң элээди уругларынын спорт школазының тренер башкылары башкарып эрттирген.

35-44 харга чедир 55 килге бирги черни Хайыракан сумундан Арун Дамбай элзэн. 60 килге бирги черни Шагаан-Арыгдан Херел Тагба алган. 66 кг. чемпион атка Кызылдан Оскал Кысыгбай төлөптүг болган. 74 кг. -ге Амир Адыг-Тюлюш бүзүрелди-биле удурланыкчыларын октааш, тиелеп үнгөн. Ол Хайыракан суурда арат ажыл-

агыйлыг кижиге. Ол бодунуң ачы-дузанын сумунуң чонунга чажам дивейн, аът-хөлүн тергелеп, шанактап тургаш, чедирип чоруур. Амгы үеде кывар-чаар материалдар чедишпес үеде, аъттың ажыын көрүп, шын ажыглап, амыдыралын тудуп, ажы-төлүн, өг-бүлөзүн азырап, төрзөн суурунун төлөптүг оолдарның бирээзи болуп чоруур.

Аар 86 килге Түлүш Малчин-оол, 86-дан аар килге Радж Баз-оол тиелзэн.

Ийиге бөлүккө 45 хардан өрү назылыг хоочуннар хүрешкен. Бо бөлүктүн хүрежи кончуг солун болган. Аңаа боттарының деңзилеринге бирги черлерни Кызыл-оол Саган, Андрей Биче-оол, Александр Калбак (Хайыракан суму), Сергей Чамыян, Эртине Виктор (кайызы-даа Чодураа сумундан),

Хүрешкен мөгелерниң аразындан Шуупай Монгуштуң дугайында каш сөс. Ол 62 харлыг, адак-бышкаа ам-даа чиик, холу дыңзыг, эт-ханы, мага-боду шилгедек. Хоочун хевис кырынга, кончуг бодамчалыг, удурланыкчыларының частырыгларын ажыглап, тывынгыр чоруун көргүзүп, үшкү шаңналдыг черже кирип хүрешкен. Ол дээр-ле,

Ш. Монгуштуң хүреш спортунга бердингени, кызымаккай болгаш амыдыралда кадык-чаагай чоруу-дур. Эр хей, акый!

Хостуг хүрешке ниитизи-биле 95 хоочун мөге хүрешкен. Ол доостурга, тыва хүрешке хоочун 32 мөге күжүн шенешкен. Аңаа Радж Баз-оол шүүлген, Хайыракандан Андрей Биче-оол үжүүрлешкен, үшкү-дөрткү черлерни — Чодураа суурдан Александр Тоорук биле Хайыракандан Артем Тюлюш үлөшкенер. Тыва хүреш маргылдаазын РСФСР-ниң национал хевирлерге спорт мастери Борис Бегзи-Хуурак билдиргеш башкарып, чедимчелиг тайылбырлап, мөгелер аразында маргыш болдурбайн, шын шиитпирни хүлээп ап, эрттирген.

Ачы-дуза марафонунуң түннелин база чонга чарлаан. Кирген акша 47 муң 360 рубль болган. Чоннуң бижиткеш, аазаан акшазы — 7000 рубль. Кожуунуң элээди уругларның спорт школазының хостуг хүреш салбырынга мал-магандан эгелээш, ойнаар херекселдерге чедир чон дузалаан.

Маадыр БИЧЕ-ООЛ, ССРЭ-ниң спорт мастери.

Бедик, шевергин дурт-сынның, буурул баштыг, силг арынның 70 харлыг Серзинмаа Кенден-биле эмнелгеге таныжып алган бис. Эрзин кожуунун Нарын суму-зунга хөй ажы-төлдүг араттарның өг-бүлөзине төрүт-түнгөн болгаш, ол чажындан-на ада-иезиниң дузалакчызы болуп, мал-маган каракта-жып, анай-хураган кадарып өзүп келген.

Ортумак школаның 8-ки клас-зын доозупкаш, ажылдап эгелээн. Чээрби харлыг тургаш, тракторист оол Ламажайга дужа берген үезинде, эмнелгениң столовая-зынга поварлап, аарыг улустун аш-чемин амданныг кылдыр кылып бээрин кызып, хүндүткелин чаалап алган турган. Аныяк өг-бүлөгө ажы-төл бир-ийн чыл бол-гаш, удаа-дараа немежиң, алды ажы-төлдүг апарганнар. Чымыш-тыг иш, ажыл-херек үзүлбес. Чылдар эрткен тудум, ажыл-херээ өскээр шилчип, баштай секретарь-машинакчы, оон дааранып цехке склад эргелекчилеп ажылдаан.

Хөй-хөй авалар ышкаш, күрү-неде ажылындан аңгыда, бажынга хуу ажыл-агыйын, огородун, хаван, дагааларын ажаа-ышаан, Сер-зинмаа Кенден өг-бүлөзине чараш хептерни даарап, аргып, уруглары хептин экизин, чеминиң амданныын чизин дээш кызып чораан. Ажы-

төлү боттарының талазындан база ада-иезин хомудатпаан, башкы-лары оларны эки өөредилгези, быжыг чурумнуу дээш мактап тур-ган. Уруглары удаайн школаны доозуп, чурттуң аңгы-аңгы хоо-райларынга эртем чедип алганнар: Светлана — Барнаул хоорайга экономист, Юрий — Омск хоорай-га юрист, Юнен — Новосибирски-ге харылзаачы, Эрес — Краснояр-скиге эмчи, Долаана Улан-Удэге садыг адыры-биле тускай мерге-жилди чедип алган. 80 чылдарда Сибирьниң хоорайларының харыл-заа тудуп, өөренип турар уруг-ларынга аш-чемни чорудуп берип, оларның кандыг чурттап, өөренип

Мария ХАДАХАНЭ

ИЕНИҢ ЧОРГААРАЛЫ

турарын хайгаарап, барып көрүп, уругларының студент чылдарында быжыг чөлөнгинжи болуп турга-нын олар сөөлүндө улуг чоргаарал болгаш өөрүшкү-биле сактып чугаалап чоруурлар. Ажы-төлүнүң дээди эртем чедип алган дуга-йында дипломнары ада-иениң улуг чоргааралы. Ол ам 13 уйнуктары-ның ынак кырган-авазы, бүзүрел-диг чөлөнгинжи, келиннериниң мерген дагдыныкчызы, авазы. Келиннери база эки кижилер бол-ган: Полина — фтизиатр, Светлана — Пенсия фондузунда, Оксана — педиатр. Олар кунчуунун дугайында мынча деп чугаалап чоруурлар: «Ававыс кажан-даа улусче үнүн бедитпес, оожум, шыдамык кижиге, ооң каян-даа бир-ле кижиге адаарга олурганым дыңнап көр-бээн бис, уйнуктарыңа дыка ынак — шупту чүве олар дээш, бойдустан чайгаар чараш көрүштү».

Серзинмаа Маа-Хөөевна пен-сиялаандан бээр 30 чыл чедип ту-рар. Хүндүлүг дыштанылгаже үн-ген олчаан, хуу ажыл-агыйын сай-зырадыры-биле Кара-Хая дагның баарында Кужурлуг-Булуң деп

черде малчын коданда аът, инек, хой тудуп турарлар. Хеймер кызы Долаана биле күдээзи Ортун-оол (ветеринар) оларның хуу ажыл-агыйга дузазы аажок. Мал бажы хөй, ынчангаш хөй сизген херек. Чайын маңаа ажы-төлү, оларның уруглары шупту чыгып кээрге, кырганның өөнгө солун-на... Өске өг-бүлелер ышкаш өг-бүлө: 6 ажы-төлдүн уруглары 13 уйнуктар, уй-нуктарының ажы-төлү ам дээр-зинде 4. Өске өг-бүлелерни ышкаш оларны ажыг-шүжүг база ойбаан, кады кыраан ынак эжи Ламажайы, Эрес оглу, Света кызы ам оларның аразында чок, ынчалза-даа кырг-ан-ава оларның үлегеринге чырык оовур-хевиринге ажы-төлүн кижиге, оларның тура-соруун боду-нуң үлегери-биле көдүрүп чоруур: аарыг ооргазы, будун эмненип, свитерлер аргып, чалыы үезиниң «О, Нарын» деп ырызын ырлап каап азы ынак чогаалы К. Кудажы-ның «Хыгу чок Улуг-Хем» романын катап-катап номчуп каап олур-гулаар.

Кызыл хоорай.

Чаагай езу-чаңчылар

КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН

Тыва улустун «кижи болу-ру чажындан» деп үлегер домаа кончуг шын. Ажы-төлүн азырап өстүрери, кижигидери ада-ие бүрүзүнүн хүндүлүг хүлээлгеси. Шын кижизидилген төрөөн чур-тунга, чонунга бердинген тө-лөптүг кижилер үнүп турарын амыдырал бадыткап турар.

2008 чылды «Өг-бүлө чылы» деп чарлаан. Бай-Тайга кожуунун Улуг Ооруг деп черге иргиттерниң төрөл бөлүү чурттап чораан. Оларның бирээзи, хөй ажы-төлдүг Сеглеңмейлерниң оглунун уруглар кижизидилгезиниң дугайында арга-дуржулгазын бижидим.

Ол өг-бүлө кончуг найыралдыг. Оларның өг-бүлөзине алгыш-кырыш, шимээн-дааш кажан-даа болбайн турган. Авазы 12 уругну божааш, азырап, өстүрүп кижизит-кен. Авазы уругларынга, кижиге бүрүзүңгө харыс-салгалыг ажылды дагзып каар турган. Эн улуг оглу Седип ачазы-биле чазын чер суг-гарар, тараа тарыыр, а чайын тараа суггарар. Улуг уруу Оржутмаа шээр малын ончалап четчелээр. Оларның аразында аскак, бертик, аарыг хой-өшкү барын илередип, хынап көрүп, авазы-биле сүмеле-жип чугаалажыр. Ол сөөлүндө барып, «Бай-Тал» совхозтун ал-дарлыг малчыны болган. Ийи ду-гаар уруу Амынай хой, өшкүлерин кадарар. Өдөктө артып калган анай-хураганын, бызааларын харылап турган. Хой, өшкү, инек-терниң саалдазын база удуртуп турган. Үш дугаар уруу Арыя өг иштиниң, коданнның девискээриниң арыг-шеверин, кажана долгандыр челег-хөненниң шын баглаанын, барын, чогуң хынап турган. Дөрт дугаар уруу Чысыңмаа аш-чемниң

барын, чогуң, далган-тарааны соктап белеткээринге дузалажып, авазы-биле сүмележир турган. Беш дугаар уруу Бичи авазы-биле аалга, өггө кирген кижилерге аяк-шайны кудуп, сунуп, аш-чемин салып, өггө чем кылып сугнуң барын, чогуң хынаар. Ортун оглу Достай чылгы мал харылаар, ол ышкаш думалары-биле аш-чем хайындырар сугну эккээр, паштаныр, ыяш белеткээр, чыыр. Ийи бичи оолдары Борбак-оол, Болат-оол кержээ анай-хураган тудуп хөңээр, хүндүс оларын карактап, кадарарлар. Кижиге бүрү-зү харылап турар ажылында чедер-четпестерин авазы-биле сүмележип чугаалажыр.

Чазын хой кыргылдазынга уруглар шупту киржир. Кыргып алган дүгүн савааш-биле чымчат-каш, оон кидисти кылып ап турган. Кидисти канчаар салырын уруг-лары шупту дыка эки билерлер. Авазы уругларын алгы-кешти идээлеп, чымчады эттээринге өөредип каан. Дүктөн чүңнү ээрип, хол-хаптар, уктарны аргып, шы-рыктарны сырып турганнар. Уруг-ларын дааранырынга авазы база өөредип каан. Кажан-даа кижиге холу манапас, боду чемни кылып ижиңтер, кандыг-бир чүве кылып дээр болза, дем-биле бүдүрүптер болбазыкпе деп, авазы сургаар.

Кежээ ажыл доозулган соонда, авазы уругларынга тоолдап бээр, тывыздыктар салыр. Хүн ынчаар доостур.

Ачазы ажы-төлүнүн чиир аш-чеминче, кедер идик-хевинче са-гыш салып, могаг-шылаг чок ажыл-дап чораан. Ол ус-шевер, чазаныр, хөөмейлээр, ырааң. Ылаңтан хөл шыдыраазын чазаш, оолдарын шыдыраалап өөреткен. Ачазының ол өөредиин уламчылап, хеймер

оглу Сукпак школазында ам-даа шыдыраа бөлгүмү эрттирип, башкылап чоруур. Оолдарын балыктаарынга, аңаарынга өөре-дип каан. Өргө өлүргөш, кежин садып турганнар. Аң-балык тывыш ажылдарындан кириген орулгазы-биле торгу, хорагай, шай, чигир аймаан садып ап турган.

1939 чылда Көп-Сөөккө Салчак Тока суму, арбан даргалары-биле ужуражып, Улуг Ооругга МЧАЭ-ни тургузарын чагаан. Оон дарга-зынга Сеглеңмей оглу Араптан-ны соңгуп алган. Ол МЧАЭ-ни колхоз болгуже даргалаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында улуг Ооругга патриотчу, интернацио-налчы кижизидилге бедик деңгелге турган. МЧАЭ даргазы кызыл пес-биле шарып каан чуларны доруг аядынга кедиргеш, Кызыл шериге белек кылдыр бээрге, оон үлегери-биле араттар өшкү-хоюн, инээн-чылгызын белек кылдыр дужаап турган.

Ооруг иштин өрү углаан аът оруу, машина оруу бар. Оруктун хажызында холунда аяк туткан көжээ бар. Ол дээрге иргиттерниң төрөл бөлүүнүн өске чонну хүндүлээр, эвилең-ээлдек чоруун көргүскени. «Аалга кирген кижиге аяк эрин ызырар, арга кирген кижиге саат дайнаар» деп чугаа оон үнгөн деп, ачазы чугаалап чораан.

Араптаннарның ажы-төлүндө хөй алдар-аттыг башкылар үнгөн. Ол башкылар салгалы аныяктарны бедик культуралыг, эртем-билиг-лиг, бодунга таарышкан мергежил-ди шилип ап, үениң негелдезинге дүүштүр ажылдап шыдаар, төрөөн чуртунга, чонунга бердинген тө-лөптүг кижилер кылдыр өөредип, кижизидер дээш, могаг-шылаг чок ажылдап чоруурлар.

Достай ИРГИТ.

ЭЭЗИ КЫМ БОЛУРУЛ? КАЙНААР КИРЕ БЕРЕЙН?

Кызылга эмчилеп тургаш, Сүт-Хөлге башкылап чораан эжимниң оглунга ужуражып, оон салым-чолу дээш сагыш аарып, бо материалды бижир бодап алдым.

Слава Долаана-биле он хире чыл иштинде чурттап, ажы-төл чок болганынга муңгарап, арагалап эгелээн. Оон республиканың нар-кология салбырынга эмнедип, 2004 чылдың декабрь айдан 2005 чыл-дың июнь айга чедир психиатр диспансеринге эмнедип чыткаш үнүп кээрге, чурттап олурган өрээ-лин Долаана өске кижиден божуп алган оглунун адынче кылдырып алган болган. Херектиң ужуру мындыг чүве-дир.

1992 чылда Долаананы угбазы

Оксана маргышкаш, ба-жыңындан үндүр ойда-дыпкан турда, Слава төрелдериниң бажыңыга эккелгеш: «Таньжым бо, чурттаар черивис чок» деп та-йылбырлаарга, акызы Орлан чурт-таар чер айтып берген. Ынчангаш ону Славаның бажыңы деп төрел-дери санап чораан. Слава кат-ие-зин, кадайының төрелдерин ынаар кири бижидип, оларның амыды-ралынга шаа-биле дузалажып чораан. Кажан Слава арагаже сундугуп, амыдыралдың кара оруктары бо өг-бүлөгө эгелээр: «Сени чоор мен, баштайгы таны-жым Алик-биле чурттай бээр мен» — деп, Долаана кады чурттап олурган эжиниң сагыжын балыг-лап, ыңдында-ла оларның ара-зында тургустунуп келген чөрүл-дээлерни чамаар туржук, улам ханыладыр үрөп турган. Слава арагаже бажын супкан. Долаана-ның өскерлип турарын ол кара-зыр хамаанчок, билер турган. Эмчиге чыдырда, Славаның аныяк үезиниң чыстыры — иштели бээрге каапканы херээжен уруун эдертип алгаш кээрге, Славаның амыды-ралга сонургалы катап илереп, уруун чурттап орган өрээлинге кири бижидип алган. Долаана чоруй барган-даа болза, каржы сеткил бодавайн, аас-кежиктиг чурттаар-ла ыйнаан, Славадан ха-мааржып болгу дег дузаны (кири бижидилгени) ол чөпшээрер бер-ген-дир деп бодалдыг чуртталгада чаа арынны ажыдып, кадының баксырааны-биле канчаар амыды-раарын бодап эгелээн. Чок, Слава-ның чуртталгазында бергелер ам чаа эгелээн. Чурттап олурар өрээ-линиң документ езугаар ээзи боду-даа эвес, оон чарлы бергени ка-дайы-даа эвес, оон ийи дугаар өөнүн ээзинден оглу апарган. А кажан чарлып турда, Долаана: «Меңээ чүү-даа херекчок, чаа өг-бүлө тудар дээш, чара бадыланчып тур мен» деп чугаалаарга, судтун секретары 2005 чылдың январь 10-да судья чокка (Славаның угбазы турган. Слава ол үеде эмнелгеге чыткан) чара бадылап каан. Чурт-тап олурган өрээлинге эт-севин

Долаана чарлып тургаш, чаңгыс сандай безин арттырбайн, көжүрүп апарган турган чүве-дир. Ынчап кээрге, Славаның өңчүзү чүгле бо 17 кв.м. шөлдүг өрээли. Аңаа ол чедер. Чүгле дыш болгаш би-лишкин болза... Чок. Ону база былаап эгелээни бо. Ийиги бө-лүктүн инвалиди, караа четпес чаң-гыс эр кижиге ажыл тып алыры ды-ка берге. Ынчалза-даа бажының кырында чаглактыг, шөлзөн удуур черлиг турда, ол чаңгыс уруунга дузалаар бир-ле арганы тыптар боор мен деп, чырык күзелдерлиг

эмнелгеден үнүп келген. Оон ол күзелдерин саазын-документилер хөмүртертир өжүр шаапкан. Бистиң республикавыстың, эң ылаңгыя хоорайның документ-саавыр кыл-дыртырга, дүжүметсий берген олурар дарга-бошкалары Долаа-наның мындыг «шимченгир, угаан-ныг» хөделишкиннерин канчап дыка дүрген деткип, документи-лерни кылыр чөпшээрелди берип-кен чүве ыйнаан.

Слава бүдүжү-биле чымчак, кошкак. Ындыг кижилер бир-ле кижиниң көгүлдезинче кире бер-ген, бир-ле кижиниң чагыргазынче кире берген чоруур. Ындыг бол-гаш, кадайының төрелдерин өрээ-линче кири бижидип, кажан олар

Өг-бүлө болгаш хоойлу

Кызылга кири бижидилге херек чү-ве-дир ийин, бисти үндүр биживейн көр деп дилээрге, үндүр биживейн турган. Ам бо хүннерде Долаа-наның авазы кудумчуга таваржы бергеш: «Ол уругну чүге ынаар кири бижидип каан сен?! Сээң уруун эвес-тир. Үндүр бижит. Азы херечилелин эккел, мен үндүр бижидип кааптайн. Долаана бажың арендалап түрөп тур. Ол өрээлди хостаңар» — дээш, бак сөглөп шаг болур апарган.

Долаана бодунун ажылдап турар черинде турза узун, тутса мөгө силиг чараш оол-биле өг-бүлө тудуп, эки чурттап чоруур. Слава өгленип алгаш, бичи-даа болза, чурттаар оран-савазынга кадайы-биле чурттап турган-дыр. Оон бо-далы-биле эр кижи чурттаар черни харылаар. Бо күдээзинден чурт-таар черден тып, азы ипотекалап алыңар дээриниң орнунга кат-иези эрткен-кагган күдээзиниң чурттап оран бичи өрээлин былаажып, оон чуртталгазынга казыргы дег дүвүрелди хайныктырып турарын кыдында кижиге элдепсинер. Мен Славага болушпас мен, ынчалза-даа оон үр үеде аарып, эмчиге чыдып турганындан психиказы кошкак, үрелип калган. Ынчангаш оон бичи чырып орган идегели — уруу-биле удазын дег хээрек харылзаазы бо өрээлге бижидилге дээш тывылган-даа болза, үзүл-бээн болза, оон халбактанып, оон кыс болуп өзүп кээрин кыдындан-даа болза хайгаарап чораан болзумза дээн күзелинге шаптык болуп турарын Слава медепер, арагаже көрүнмейн турар. «Ын-чалза-даа... Ол 17 кв.м. шөлдүг бо хире хөй кижилерниң салым-чолунга салдарлыын... Боданып көрөм, Долаана. Сээң өг-бүлөгө мээң багай сеткилим чок, сен мээң бичи-даа болза, делегейимге шуурган үндүрбейн көр» — деп, ол Долаанага чугаалаксап, ынча деп дилексеп чоруур.

Санчат КУУЛАР.

Редакцияга мындыг чагаа келген. Авторнуң ады та шын, та меге, орта билдин-мес. Бо өг-бүлө, оон көдүрүп турар айтырыглары дыка хөй өг-бүлелерниң таваржып турар бергелери-дир. Хоойлу-ну херекке албазымыс-биле дыка хөй моондактарга та-варжыр бис. Мөзү-шынар, езу-чаңчыл, бижиттин мээң хоой-лулар кичи чок болур. Ынча-га чагааның маадырлары-ның аттарын өскерткеш, парладымыс.

Чоокта чаа Ак-Довурак хоорайның Кадр-оол Сагды аттыг Культура ордузунга сураглыг хөөмейжи, ыраажы, «Сай-Хонаш» бөлүктүң солизи чораан Леонид Ооржактың чырык адынга тураскааткан концерт-марафон болуп эрткен. Аңаа хөөмейжиниң кады ажылдап чораан эшөөрү — культураның хоочуннары, ооң соон салгаан аныяк салгакчылары киришкен.

Леонид Ооржак дээрге эң-не баштай даштыкы чурттарже сыгыт-хөөмейни үндүрүп эгелээн хөөмейжилерниң бирээзи. Амгы үеде Тываның чоргааралы апарган хөөмейжилер Геннадий Тумат, Владимир Соян олар-биле кады Леонид Ооржак Европаның дөрт аңгы чурттарынга чедип, уран талантызын даштыкының чонунга кымны мурнай бараалгаткан. Англияга болуп эрткен делегейниң аас чогаал фестивалынга лауреат, «Хөөмей — Төп Азия чоннарының культуразының эртинеси» II бүгү делегей симпозиумунга дипломант, «Чагытайның чалгыглары» лириктиг ырлар конкурзунун тиилекчизи болуп, шаңнадып-мактадып чораан хөөмейжи аар аарыгга таварышпаан болза, хөөмей-сыгыды-биле та чеже мөөрейлерге киржи, кандыг-кандыг бедик аттарны чаалап алыр турду ыйнаан.

Кино-чуруктан Леонид Ооржакты ол кезээ дириг бодун көрүп, ооң уян, чараш үнүн дыңнаар аргалыг болдувус. Чайынналдыр хүлүмзүрүп, дошпулурун, игилбызаанчызын ойнап, оюн-баштак кожоннарын бадырып, уяранчыг ырларын ырлап турду.

«Хайым-ишчи көвей чоннун аразынга Каткы-хөглүг кандыг кыска душпадым дээр. Чаптанчыгбай сенден өске кымга-даа мен Чажыттарым сөгүвез мен, бузуреп көр...» Ыраажының кады төрзэн угба-

«ХАЙЫМ-ИШЧИ КӨВЕЙ ЧОННУН АРАЗЫНГА...»

зы Лидия Ооржак сценага дунмазынга тураскааткан шүлүүн номчуду.

Чырык хүннү мени соңнай көрдүн.
Чыргакы хем суун соннай иштиң.
Үжүглелди мени соңнай туттун.
Үргүлчү-ле соомга чоруп ордун.

Ачам-биле сценаже мурнай үндүн.
Арбын чоннун сонургалын мурнай алдың.
Англия, Москваны сен мурнай көрдүн.
Аштырып-ла, аштырып-ла эгеледим.

Айдың черге соннай төрүттүнгеш,
Айлык черже чүге мурнай чорудун.
Салгын-биле адааннашкан ырың —
Сагыжымда чазылбаан чечек.

Угбашкыларның бичези Лера Ооржак акызының кады ойнап чораан эштери-биле «Авайымга» деп ырыны боду гитарага ойнавышаан ырлаарга, көрүкчүлөр үр-ле адыш часкап, магададылар. Кайгамчык-ла салым-чаяанныг угбашкылардыр. Салым-чаяан деп чүве ук-дөстүг болур дигири-ле чөп.

Он чыл бурунгаар Чыраа-Бажының көдээ Культура бажыңыга хөөмейжи Хорагай Ооржактың адын тыпсыр байырлал болган чүве. Ол кымыл дээрге, Тываны төлээп, Москвага хөөмей-сыгытты чаңгыландырган алдарлыг өгбелеривистиң бирээзи Хорагай Ооржак-тыр. Үстүндө чугаалап турарым Леонид Ооржак дээрге атураглыг хөөмейжиниң оглу-дур. «Ада көрбээнин оглу көөр» деп чоннун мерген чугаазы бар, шынап-ла, Леня адазын дөзөп, хөөмейжи болуп, Москвадан эрткеш, даштыкыже кирип сыгырттып, хөөмейлеп каапкан ышкажыл.

Хорагай Ооржак-биле кады концерт-фестивальдарга киржи чоруп турган Анатолий Чимитович Монгуш мынчаар сактып чугаалаар.

— Леняны мен алды харлыындан бээр билир мен. Ынчан фестиваль-даар дээш чүк сөөртүр машина

Л.Ооржак чыл ойнап олур.

кырынга үгек кылып алгаш, Кызылче хаптар бис. Ол машина кырынга Хорагай Ооржак сыгырттып, хөөмейлеп, каргыраалай бээрге, ыяңгылыг чүве-ле болгай. Леня адазындан черле чыда кагбас. Огун адазы үргүлчү хойнунда олуртуп алган чоруур. Ынчангаш чажындан-на сценага өөрөнгөн төл-дүр ийин. Сураглыг ыраажы, хөөмейжи дирти бээрге, эживистиң оглу дээш дыка-ла чоргаарланып чордум.

Ооржактарның Самба деп улуг хөөмейжи өгбеси чораан. Ол 9 оолдуг, 3 кыстыг болган. Оон Шырап деп оглунуң оглу Кудурукпайның оолдары база сыгырттыр. Самба өгбениң Сендин деп уруу хөөмейжи Ак-оол Кара-Салдың авазы-дыр. А Дембирел деп уруунуң оглу хөөмейжи Хорагай Ооржак, уйнуу Леонид Хорагаевич база хөөмейжи болган. Леонид боду ийи оолдуг. Ола-

рының улуу Саян Красноярскиниң даг техникумунуң студентизи, бичизи Ян — спортчу школачы. Ам оларның оолдары хөөмейжилер болуру чадавас.

Салым-чаяанныг эжин кады ажылдап чораан эш-өөрү чоктап-сактып чоруур болбайн аан. Ол кезээ «Сай-Хонаштың» оолдары эжиниң, акызының ырларын ындынналдыр ырлаштылар.

Дүне боорга сени дүжээр, Хүндүс боорга сени сактыр. Чажырттыңан ынакшылдың Шаажы-хинчээн көре бердим. Сен чок болза, чуртталгам чок, Сээң-биле кады чорза.

«Сай-Хонаштың» бөгүнгү ыраажызы Айдыс Допулдун үнүнүң Леонид Ооржакка дөмейин кайгап ханмадывыс, сактырга Леня ырлап турган ышкаш апаар де. Буянның кижиниң ажил-херээ кезээде уламчылап артар дээр болгай, шынап-ла, ындыг болганы ол-дур,

салым-чаяанныг акызының ырларын оолдар бөгүн-даа ырлажып, оон тургузуп каан бөлүү «Сай-Хонаш» ам-даа чонга бараан болуп чоруур.

Концерт-марафонга Леонид Ооржактың Чадаана хоорайда эштери, «Челээш» бөлүүнүн оолдары чедип кээп, эжиниң дугайында чылыг-чымчак сактышкыннары кылып, аңаа тураскаадып ырлажырга, кижиниң ызы кээр, кударанчыын чүү дээр боор.

«...Чанган куштар чанып келир — адаарганчыын, Чассыг эжим дываажандан дедир келбес».

Барыын-Хемчик кожууннун хоочун культура ажылдакчылары Валентина Баян-ооловна Монгуш, кезээни башкарыкчылап эрттирген Алдын-оол Күжүгетович Сагды болгаш өскелер-даа кады ажылдап, концерт, оюн-тоглаага киржи, гастрольдап чоруп турганының дугайында солун сактышкыннары чыылганнарга чугаалап берди.

Концерт күүселделери-биле чергелештир «далайга дамды дуза» кылдыр хуу кижилер болгаш албан организациялардан Леонид Ооржактың уран талантызының мөгейкичлери деткимче кылдыр акша-көпөөн берип, салым-чаяанныг ыраажы-хөөмейжиниң үнү кезээде чон ортузунга чаңгыланып чоруурун күзөп, алгап-йөрээл турду.

Ак-Довуракта педучилищениң «Танды-Сыны» бөлүү, «Октаргай», «Челээш», «Сай-Хонаш» бөлүктөри кезээниң төнчүзүндө шулту сценаже үнүп кээп, ырлап, хөөмей-сыгыды-биле аян тутту. Хөөмей чылында ховар салым-чаяанныг хөөмейжини сактып, ханы уткалыг, бедик шынарлыг байырлал кезээ-зин чонга бараалгатканы дээш, Ак-Довурак хоорайның болгаш Барыын-Хемчик кожууннун культуру килдистеринге көрүкчүлөрдүн өөрүп четтиргенин солун дамчыштыр илереттис.

Мындыг кезээни эрттирер дугайында идеяны үндүргөн Леонид Ооржактың эш-өөрүнге, башкы угбазы Лидия Хорагаевнага мөгейип, өөрүшкүзүн илереткен хөй чонга мен база каттыштым.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Үе болгаш болушкуннар

ДӨГЕ! ДӨГЭЭ! ТӨГЕ!

Ажы-биле чугаалаарга, чамдыктарывыс боттарывыстың-на аттарывысты шын кылдыр бижип шыдавас апарган бис. Паспортуну көрүвүт, шын эвес чүвени шын кылдыр эдер уjurлуг. Амдыралдың, хоойлунуң негелдези база ындыг. Оон башка, шын тургустунмастай бээр, а меге сээктелип туруп бээр болгай.

Калдак хемниң иштин каскаш, орук үндүрер дугайында ТАР-ның чазааның чарлыгы 1938 чылда үнген, «Калдак-Хамар» деп ыры оон бээр 70 чыл дургузунда чаңгыланып келди. А Калдак кайдал, Хамар кайдал? Хамар амгы оруктан ырак, 1940 чылдардан бээр оладып аргышбастан. Ам Калдактап аргыжып турар бис, ырлажып турар оруувус ол. Ынчалза-даа ону таңывас силер-орук дургаар «р.Шураштыг» деп байзалар кадагылап каан. Ону дарый «р.Калдак» кылдыр эдер херек. Чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг чүве ол. «Шураштыг-Хамар» деп ырлаар эвес.

Кызылдан көөрге, Алды-Төгениң арнында янзы-бүрү сөстөр

солчуп турар апарган. Сөөлгү чылдарда бужурганчыг кыннып келди. Билииргектерге чон килеңнеп, дагның адын шын бижириң негеп-даа турду. 2007 чылдың июль 17-де үнген «Шынга» Э.Донгактың «Дагның адын тодардыр» деп материал бижиди. Ооң мурнунда (03.07.2007 чыл) бо-ла солунга бодум база «Дөгээниң орнунга-Сүлде» деп кыйгыны хоорайның аныяктар удуртулгазынче угландырдым. Аңаа, шынап-ла, ТАР-ның өңүг сүлдеси турган болгай. Оон соонда — «Ленин», «Миру-мир!»...

Артынайга аалдар кыштаар Алды-Төге, Үстүү-Төге. Үүжүлээн хөмүр-даштыг Үстүү-Төге, Алды-Төге.

1939 чылдың июнь 14-те үнген «Шын» солунда «ТАР» деп тураскаал тургустувус» деп материалды номчуп көрүңер. Ооң автору —

ТАР-ның аныяктар сайыды Иргит Бадра (ынчан Бадыраа) ону кызырганы бо:

«Төрзэн чурттуң төвү-биле барааннашкан Алды-Төгениң (бижээни ындыг) арнынга төөгүлүг тураскаалды тургузар дээш, хып дээн 150 аныяктар үш-дөрт машинага үңмерлежип алгаш, ТАР-ның 18 чыл оюнга тураскаалды тургустувус. Ам ону чугайлаары болгаш «Сүлде» чуруу кылырывыс арткан. Дараазында келгеш, доозуптар бис.

Бадаң-оолдун бөлүү багай эвес, Хөвөңмейниң бөлүү хөглүг болгаш чүгээр ажылдаан. Лопсан-Серенниң бөлүү ылаптыг болгаш таптыг ажылдаан. Эртинени эрес болгаш эки, Эректолдун эмин эрттир хомудаан, эки түңнелге четпээн».

1939 чылдың июль 7-де — Бүгү-

Тыва Наадымында Төгениң бажынга «ТАР» деп тураскаал бижики биле ТАР-ның өңүг Сүлдеси чайнай берген. Ону чарашсынмаан кижичок. Ол тураскаалды чылдың-на чеди ай чыскаалының бүдүүзүндө чугайлап, будуп, чаартып турганын чогаалчы Леонид Чадамба, баштайгы эртемден Илья Кызылоол, Иргит Бадра боду безин бо-ла чугаалаан оор чүве. Ам ол черге Тыва Республиканың Тугун, Сүлдесин өңөп кагза! Дагның чогуу бажынга Бурганга тураскаал чалаар. Тукту, Сүлдени, найысылалды, Тываны ол Бурган камгалаар. Ындыг-ла болзунам!

Төгелерниң артында каш-даа кыштаг бар. А мурнуу талазындан шаанда хөмүр-даш казып ап турган. Даг иштинче кирер эжиктерни буза тепсип, хаап каапкан-даа болза, оларның ора-сомазы ам-даа

илден. Ооң ыңай Төге баарынга дөргөн аът-даа чарыштырып турбаан, таар-оъттуг дөңгеликтеринге чортары безин берге, кижичылаш-таттынмас, машина чордунмас чер чүве. Хар кыры-биле хаактыг манчап болур. А Алды-Төгениң Орта-Бут — шаанда слалом, дүрген бадар болгаш трамплинден шураар маргылдаалар эрттирер чер ол, онза-ла!

Дагның адын Дөге дивес, Дөгээ-даа дивес, а Төге дээр чүведир ийин. Ынчаар чугаалаар, ынчаар бижири. Ам ооң кырынга Сүлде, Тук болгаш Бурган турар болганда, оварымчалыг болуп, ону утпаза чугула. Мээң сөзүм бүзүрөңчиг эвес болза, 1939 чылдың июнь 14-теги «Шын» солуну көрүптүңер. Бо сөстү парлалга, радио болгаш телевидение холга алза чогуур. Төгевисти, чонувусту, Тывавысты хүндүлээр кижичылап бузуп бо атка кичээңгейлиг болуп көрээлиңер! Чылдың-на дагып, хүнүн-не чалбарып чоруулар!

Чооду КАРА-КҮСКЕ, чогаалчы.

Литературлуг арын

«ШЫН» солуннуң аалчызы —
Кызылдың № 9 гимназиясында «Саянның
чаңгызы» чечен чогаал клубу

Мээң байым

Мээң байым — карман долдур акша эвес,
Каас-чараш торгу-маңык хепте эвес.
Класс долу сургуулдар ол — мээң байым,
Кайгал-шоваа уйнуктарым — мээң байым, салгалым ол.

Хенчелер дег, кады төрөөн дунмаларым, ажы-төлүм,
Кенээттерим, күдээлерим — мээң байым, чоргааралым.
Эгээртинмес байлактарлыг Тыва чуртум,
Эптиг-демниг төрөлдөрүм, эргим чонум — байым бо-дур!

Светлана ШУЛУУ-МААДЫР,

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы, күш-
ажылдың хоочуну, РФ-тиң өөрөдигезиниң
хүндүлүг ажилдакчызы, ТР-ниң өөрөдигези-
ниң алдарлыг ажилдакчызы.

Чедип кел даан!

Сени сактып келиримге,

Сеткил-чүрээм сергей бээр-дир.

Бүдүү сээр ол

Бүдүжүнү бодаарымга,

Бүргөгү хөңнүм хүннөй бээр-дир.

Сени, сарыым,

Сеткилимден дилээримге,

Чечен сөстөр төктүп кээр-дир.

Харамдыккан карактарын

Караңгыны аткаар идип, чайнап турду.

Дээрде сылдыс бисти харап,

Деткээр ышкаш, чивеш дижики.

Чылыг куспаан, мени салбаан,

Чыыра тудуп, ийи бутту каттыштырды.

Чанар өй-даа уттундурган,

Сагыш-хөөннер таалааштың чарылбады.

Хаяалыг хүн үнүп турда,

Хамык бойдус дрипип келгеш, чаартынды,

Кайгамчык дүн ийи бисти

Хайыраалап, доңнаштырып, чассыдып каан.

Алдын Чечек,

тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Ыракта эжимге

Ырак сенче сагыш-сеткил аппар чорда,

Ырым боду ишти-хөңнүм чазамыктап,

Уян чүрээм чымырт кындыр чырылгаш,

Уярадыр ырлаарынче чыгай бээр-дир.

Сеткил-хөңнүм аар чүк дег база бээрге,

Сени сактып, чоктаанымны эскерер мен.

«Ынак мен» деп сөглээринден чалданыксап,

Ынаам сени чүрээмейде шыгжап чор мен.

«Эргим, ынак эжим сен» дээр сөстөрүннү,

Эргеледип, чассытканың сактып келгеш,

Эжим сенче ам бо дораан уткуй халааш,

Эжиим ажып, уткуп аарын күзеп чор мен.

Диана КОНГАР,

ада-ие.

Часкы чечек

Час-даа дүштү.

Куштар кээр тур.

Сайлык база ырлай берди.

Сайлык-сеткил дүвүрексээр,

Чаныксааным

ындыг чоор бе?

Чамашкы дег эриндилээр,

Чанымда бо бедигээште

Шала ойбак карандыдан

Частың чечээ бакылап ор.

Ону көргөш, чүреккейим

Оожургал билбестеди:

Орта чоор бе? Ынакшылды

Ожаап, сактып кээр ол бе?

Талыгырда даглар бажы

Таалалдан отту чаштааш,

Шокарарып, эриир душта,

Шорааннарже үнүп келдим.

Тыва оолга ынак-тыр мен

О, Тывам оглу, мээр күзелим сен,

Сеңээ ынакшааш, шүлүүм төрүттүндү.

Орта чоор бе, чүрээм согуу

Сени бүдүү кыйгыра-дыр.

Чүгле сен мээр Сылдызым сен,

Чүдүүр, тейлээр Бурганым сен.

Эрин ашкан Ынакшылдан

Эзирээр дег, элбээрдем.

Сээр каазың мени тиилээр.

Сен мээр чоргаар Нояным сен!

Октаргайже сүдүм чажайн.

Сен таалал сен, чоргаарал сен!

Чараш арның чырып чорзун!

Чажыдыңны чада салба,

Чечектер дег, өңгүр боор сен!

О, Тывам оглу, күштүг-дүр сен.

Борбак чүрээм билеп чадаан

Бойдузумнуң чажыды сен,

Ох, тыным тудуш,

Тывам оглу сеңээ сөөңээр

Дыка чараш белээр бо-дур!

Эмма ООРЖАК,

эге класстар башкызы.

Оон ады — Августа. Школага өөрү оолдар Сесай деп атты дораан тыпсы каапканнар. Оон эрткеш, «ойт, адың кым ийик, Июнь бе азы Июль бе?» дээр-ле, баарлар. Оларның аразындан Августаны эң-не хорададыр кижжи — Орлан. Уругнун өрээш, сула бадырыпкан чаңжындан алгаш, шеле солкаш, ыңай болур, чок болза «Сес ай — Коң хаай» дээр ырлап олуруп бээрге, ол дыка ажынар турган. Бажыңнары база кожа боордан аңгыда, оолдун дунмазы Чечеймаа Августаның эң чоок чарылбас эжи. Школа доосканының бо кайгамчык чылыг, айдың дүнезинде Орлан ол ийи эжишкениң чунгулаар бетинде чүү деп кожаңнажып ырлажырын сактып чугаалаарга, оолдар, уруглар «чир-шоң» дүжүп, дыка-ла каттырышканнар.

Шынап-ла, Августа ынчан алды, а эжи Чечей беш харлыг турган боор. Чунгулаар кылдыр чылыгандыр кеттишип алгаш, үнүп кээр. Кидис ийи-биле арай деп тургаш херим кажаазынче үне берип, авазының доңмазын дээр так шарып каан аржылыг бичии хозадыр тыртып алгаш, көрүп олурарга, кожазында бажыңның хериминден база-ла баш каранайнып көстүп кээр — Чечей ол. Че, ам аңдарлып кагбазы-биле херим ыяжындан так туттунгаш, Августа эгелээр:

Ойнаар сен бе, көк-карак, Шанааң бар бе, көк-карак. Ойнаар-ла мен, көк-карак, Шанаам бар-ла, көк-карак.

Херим ындындан кожаңның база-ла хоомай эвес харызы келир:

Ойнаар сен бе, инек-караа, Шанааң бар бе, инек-караа. Ойнаар-ла мен, инек-караа, Шанаам бар-ла, инек-караа.

Ол-ла, оон хөй-даа эвес, эвээш-даа эвес — чаңчыл болган ырызы-ла ол. Оон ам-на хүлээлгевис күүсеттис оң дээрниг, кудумчуже үнүп кээр, чаңгыс шанаан кады сөөртүжүп алгаш, чуңгуже басыптарлар. Шак-ла ынчаар, чашкы шаан сагынмышаан, Августа даң хаяазын уткууру-биле чаңгыс-классчылары-биле хаяаларлыг даңжы үнүп олурары бо.

Бир черге будун эпчок басыпкаш, тендирий бээрге, шыырак холдар ону камныи кончуг тудуп, кээр дүжүр-бейн барган. Уруг хая-даа көрүмөй, ол кым дээрзин дыка эки билер — Орлан.

Августа ол-ла чайын Красноярскиниң саң-хөө институтунче дужаап алгаш,

өөрени берген. Орланны шери албанынче кыйгырты бергенин эштериниң чагааларындан билип алган. Уругнун ада-иези пенсияже үнгеш, каш малын азыраары-биле суурдан озалааш черге бажың тудуп алган. Ынчаар-ла оол, уруг орта таптыг ужуражып чадашкан. Институдун дооскуже чедир Августа өске оолдар-даа сонуургаваан. Сеткилинде Орлан-биле кандыг хүндүс ужуражыр ирги мен дээр бодал тывызыксыг дышты берип, манагзынган ишти-хөңнүн болур ужуражылганың эзини хөмө ап, өөрүш-

ге кым буруулугул?

Орлан... Эге дээрзинде ол дыка кичээнгеилиг, ааскежиктиг өг-бүлениң эрээзи, оон чаштан тура эдержи келген эжи ындыг болбайн аан. Ынчалза-даа эки чурттаан, эки кеттинген, чемниң дээржизин чигер тудум, оон туразы улгадып, «чуртталга белен чүве-дир оң» дээр хөөнге ол алзыпкан. «Ындыг кижини» тодуу багай кижжи болганы ол-дур, күжүрүнүң деп, кырган улус чугаалажыр. Августа ажылындан үнүп алган: бараан долгадыр, сайгарлыр деп, Орланның төөөрдинче ки-

Галина МАСПЫК-ООЛ

АВГУСТА

күнү оштап турган.

Найысылалдың «Саян» универмагы. Бажын чолдайттыр таартып алган, ак хөй-лең, кара чүвүр кеткен хүрөң шырайлыг аныак оол садыгыны таваар кезивешаан, ол-бо көрзүнүп, ийиги каытче үнүп келген. Ында бар садыг секцияларыңче кирип көөргө-даа, сураглан кызы чок. Кыиында бир пөс-биле көжегелээр эжик ажыттынзал-ла.

Имиртиңейнип турар долучараш карактар, Мөрөн хемниң чалгыын даң хаяазының херели алдын шокар өң-баазын өңнер-биле будуптары дег, долбанналган оюктуг чаактарлыг, «сени черле тоовас мен, Орлан» дээрниг хертеш дүмчүктүг, кылаш аайы-биле алдын сыргалары чайынап чайганган Августаны көрүп кааш, оол эгезинде чожуй берип, эрткен-дүшкен улус артыңче чаштыныксаазы келген. Ынчалза-даа уругнун «Орлан...» дээр оожум үнүндөн, өөрүшкү долган шырайындан сеткили хөңүп, олче уткуй басыпкан.

Олар ийиниң кады төрээрнери бар-даа болза, өгленип-баштанырыңга кым-даа онза шоолуг дуза катпаан. Августаның авазы чок апаарга-ла, кодан сыңмас малы чайгаар-ла төнгөн. Оон эртеми, ажылдап турар чери шыырак болгаш, аныак өгбүле удаатпаанда бажыңның, эдилелге турган-даа бол, машина садып алганнар.

Амыдырал ону эң эриниге чедир кызагдап келгенин-

рип, бүзүрөпкен. Кыр-кырындан серемчилел чок «ам-даа, ам-даа» деп, ашаа улуг тураланып тургаш, улуг бажыңындан бичии чер-бажыңче көшкен, машина өредарган. Чүгээр эт-сөви ол-бо көжүп турда үрелип, читкен. Идик-хеп, аш-чем садар акшаны Августа эккээр-ге-ле, ашаа өкпээрээр, могагың, бажыңга хонмастай бээр апарган. Уруундан-даа дескелеп турган чада-вас.

Бичии эниктерлиг боор деп барган ытты эскерер болза, үш-дөрт хонук бурунгаар чажыт черге чыдынын белеткеп эгелээр. Оон элээр каш хонук эрткенде, оолдарын кижжи көөр ышкажыгай. Уруу Аляжыкты божуп, чигеп алгаш, ону чүү манап турарын ол кайын билген — кемниг болган чаш кызын аныак ава уйгу-дыш чок ажаап, сымыраачы, тудугжу, лама дээр, барбааны-ла чок. Ол бүгүнүң соонда безин эмчилерниң шииткели чаңгыс болган — баш мээр кем дээр, инвалид уруг-дур, тускай интернатче чорудар.

Шак оон ийикпе, азы Орланның чаш уруундан, ол бодундан оспаксыраанындан ийикпе, Августаның аяс, чараш шырай арны өжүп, уруунун кадыкшылы дээр чүткүлге турупкан. Чоок кижилери чаңгыс сеңээ дыка берге-дир, интернатче дужаавыт дээр, ол ынаваан — анаа каң кадык төл эвес, аарыг-аржык бичии кижиге авазы дег артык чүве кайдал? Уруу өскөн тудум ка-

дыкшылы улам баксырап турар: Аляның угааны, чугаазы, мага-бот сайзыралы өске чаштардан ылгалбас бол, хеп-хенертен кылыктаңыр, билинместей бээр өске уругларга айыылдыг апарган. Баштай уруглар сады, оон школа ону хүлээр алырындан ойталаан. Эмчи күжүңге турар дээрге эмнерни чүнүң-биле садып алырыл, бажыңга авазы олуруптарга, оларга аш-чемни кым эккеп бээрил?! Орлан каш чыл бурунгаар артист кадайга олуруп алган. Оозу анаа көк өңнүг «Жигули» садып берген, хоорайга багай иешкилерниң чанындан таңывазы акый ышкаш, халдып эрте бээр — бо-ла.

Артистиң концертинге Августа бир катап барган — кылаштаары безин турамык, чоргаар, оон ат-алдарының, каас-коязының, бай-шыырааның эзининге безин багай кижжи эстей бээр болгай аан. Ынчалза-даа арын-нүүр, бажыг турушту, шынчы чорукту алыр чүве болза, Августа ылап ап үнер. Ынчангаш-ла ол багай уруу-биле аалдар кезип, чоок кижилерин човатпайн, чуртталганың үүлезин кымга-даа чарбывайн эдилеп чоруур.

Бо чайын Улуг-Хемни кешкен көвүрүг кырынга чоруп олур, Августа хөйү бодаан, Аляның ам база келдизи киргеш, үне халаан соонда, кожазы бажыңның соңгаларын чуура шаап каапкан хүнү ол. Доштуг чен бадып эгелээр коргунчуг кара сугже көрүп тура, «бис ийи кымга херек бис, мээр-даа, Аляның-даа келир үези чок ышкажыл» деп бодап келгеш, уруун чедип алгаш, сугже шураар дээрге, оозу кайыын келген көжү чүве ийик, көвүрүгнүң демиринден туттунупкаш, салдынмай, ыглап-ыглап, чанмыр болган: «Авай, мен сугже кирбес мен, коргар мен. Сен чааскаан шурай бер, чайын чечектер чулуп алгаш, сээр кирген чериңче хүнүң-не октап кээр мен. Хөөкүй авай, мени сугже октава...».

Ноябрьның, орай күстүң, хөлүгүр дээр улам чавызап келгензиг Августаның сеткилинде база бир ындыг кударгай күс: чаа-ла үжен хар четкен аныак бол, кайнаар-даа бардынмас, ашактыг бол, өскенин апарган, чаңгыс эргим кыстыг бол, өскелер ону төлге санаар эвес.

Кончук томаанныг, толуг чараш, дээр эртемениг аныак херээрженниң — ие кижиниң аксының кежи кайда азып чор ирги?

Тыва чурту сайзыра-ла!

Сөзү болгаш аялгасы Вероника Чоодунуу.

Эртинелер чажыттарын шыгжап алган
Энерелдиг Эне-сайым чалгып чыдар
Тыва черде салым-чолдун чаяакчызы
Тывызыксыг дыңылдай ыр куттулуп тур.

Чаңгыс эптин ыдык тугу киискип турзун,

Чаартылгалыг Тыва чурту сайзыра-ла!

Тывавысты хөгжүдөр дээр тура-сорук

Дыңзыг холда, чаңгыс эпте мөөңнеттинген.

Тоолда дег түрлүг, күштүг экер эрни

Довурзак бөрт, дордум тон, кур каастап туру.

Чаңгыс эптин ыдык тугу киискип турзун,

Чаартылгалыг Тыва чурту сайзыра-ла!

Чонувустун ынаныжы чөптүг чорук

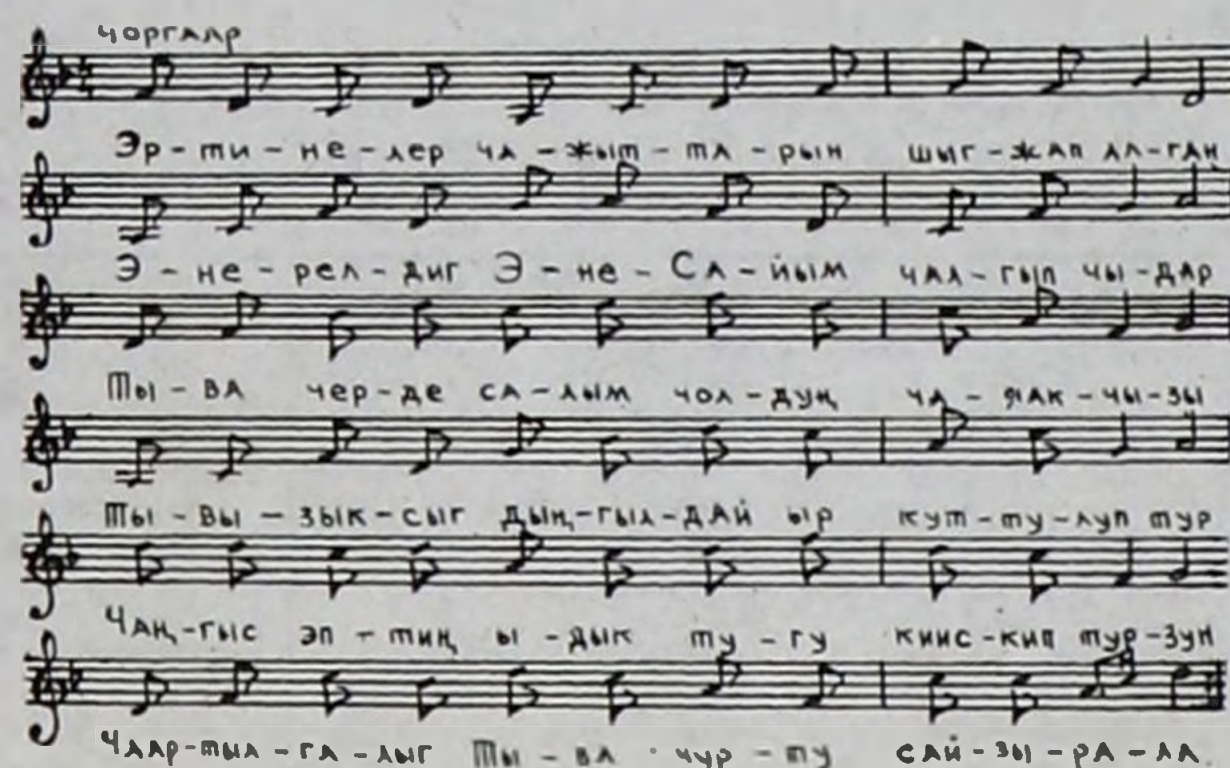
Чолдун бедик чоргааралы, чолукшулу,

Амыдырал-чуртталганың чөлөнгижи

Ажыл-ишти алдаржыдып алгап ырлаал.

Чаңгыс эптин ыдык тугу киискип турзун,

Чаартылгалыг Тыва чурту сайзыра-ла!

А. Н. КАРПОВ. СЕРЫК-ООЛДУН ФОТОГРАФИЯ.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тузакредит",
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациясынын Парлалга, телерадио-дамчыдыла болган
массалыг коммунисттиктер херектеринин талазы-биле яамьзынын Ортаахы
Сибирьде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солукну 2004
чыдын май 14-те де бүрүткэн.
Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг куруненин бүдүрүлгезинге парлаан
(Кызыл, Шетинюк-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгын материалдарнын авторларынын бодалдары
редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Аялтылган саннары
болгаш еске-даа фактылары, дыннадылганы дээш авторлар боттары
харытлаар.